

NEM CSAK DOLGOZIK AZ EMBER

CIGÁNYOK ÉS MAGYAROK EGY SZÉKELY FALUBAN

Ez az írás láttelep a cigányok és magyarok közötti interetnikus kapcsolatokról egy székelyföldi falusi kistársadalomban. A két etnikum közötti viszonyokat, viszonyulásokat - néhány már elvégzett mikroszintű elemzés¹ következtetéseit is felhasználva - csoportszinten, az életvilágok érintkezési, találkozási felületeit számba véve mutatjuk be. A jelen etnikumközi jelenségeinek, interetnikus kommunikációs formáinak megértéséhez különösen fontosnak tartjuk a ma élő személyek közvetlen vagy „közvetett” emlékezetével átfogható időszak rövid történeti-szociológiai szempontú vizsgálatát.

Vizsgálatunk színhelye egy közepes nagyságú (másfélezer lelkes) székely falu, Homoródalmás (Hargita megye, Románia), ahol ma a lélekszám 14%-át képviseli a cigány etnikum. Ez az arány az utóbbi negyedszázadban növekvő tendenciát mutatott, (az ötvenes években még 5% körüli volt), a változás helyi társadalmi következményeire később kitérünk. A szóban forgó település legnépesebb a negyvenes évek elején volt (2672 fő az 1941-es népszámlálás szerint).

A lokális társadalom azon színtereit vizsgálva, ahol az interetnikus kapcsolatok leginkább megmutatkoznak, a gazdasági és társadalmi szféra interakcióit kutattuk. Mielőtt a két etnikum között a mindennapi életben érvényesülő magatartásmódokról tapasztalatainkat összefoglalnók szükséges néhány, az egyéni személyközi és gazdasági viselkedést a kelet-európai falusi társadalmakban meghatározó tradicionális kulturális sajátosságot fel- említenünk. Vizsgálatunk terepén a társadalmi viselkedést alapvetően meghatározó kulturális mintákról van szó.

Más diszciplínák már feltárták, hogy az archaikus falu világában az egyén köteles volt egész élete folyamán különböző mintákat szabályokat elfogadni, utánozni, vagy azokhoz alkalmazkodni, amelyeket a társadalom hagyományos formák között részére felajánlott, elébe tárt, vagy rákényszerített" (Tárkány Szücs 1981:208). A családban a háztartásfő kezében széles körű patriarchális hatalom összpontosult. A gyerekek felett az idősebbek abszolút hatalommal bírtak" (Macfarlane 1993:51). Ez a társadalmi környezet a mindennapi praxisban „kiskorától fogva inkább ahhoz szoktatta az egyént, hogy rendelje alá magát másoknak, külső parancsoknak" (Elias 1987:786).

Az aszimmetrikus alapviszonyok létezése nemcsak a családi élet falain belül volt általános, ugyanilyen természetű viszonyok uralkodtak általában a nemek között, vagy a társadalmi hierarchia különböző szintjein.

A kapcsolatokban és viszonyokban e kulturális minta a társadalmi érintkezések belső rendjét jelentette. Ez a rend öltött testet a cigány - magyar kapcsolatokban is. A termelési-gazdálkodási gyakorlat a kutatott terepen - leszámítva az államilag szervezett termelőszövetkezeti gazdálkodás három évtizedét (1962-1991) - önálló családi törpegazdaságokban folyik. A vidé-

ken nem volt nagybirtok, a családi kisgazdaságok (az átlagos birtoknagyság 2,5 ha), a teljes önellátást célzó természetes gazdálkodást folytatták. Ebben a gazdasági gyakorlatban a család a tulajdonlás, fogyasztás és termelés alapegysége. Minden gazdálkodó család igyekszik a fennmaradásához szükséges összes megtermelhető mezőgazdasági terményt előállítani. A keskeny szalparcellákon az elmaradott technológiával (a mezei munkáknál pl. a növényápolásnál, takarmánykészítésnél a mai napig nagyarányú a kézi munka) folytatott gazdálkodásban nem beszélhetünk piaci integrációról. Bár a századelőn végrehajtott tagosítás három birtoktestbe rendezte a családi szántóbirtokokat a háromfordulós határrendtartásnak megfelelően, az örökösödési szokások, valamint a föld piaci forgalma következtében a kollektivizálást megelőző években egy közepes családi birtok újra 10-15 parcellában feküdt a határ különböző pontjain. A termelőszövetkezeti gazdálkodás felszámolása után ez a családi birtokszerkezet restaurálódott. Az önellátás étoszát középponti eszményként maguk elé állító gazdaságokban a termelőkapacitás legjelentősebb részét lefoglaló gabonatermelésből még a legnagyobb szántóbirtokokkal rendelkező gazdaságokból (8-10 ha) se vitték, és ma se viszik piacra a terményt. A követett termelési technológiák és a kedvezőtlen ökológiai feltételrendszer, de mindenekelőtt az érvényesülő gazdasági mentalitás ezt nem teszik lehetővé. A háztartások piaci szükségleteinek fedezéséhez szükséges pénzt a tehetősebb családok állateltetéséből, a középesek és a szegényebbek a családi gazdaságon kívüli időszakos munkavállalásból (városi szolgálat, idegen munkák idegen környezetben) valamint a mezőgazdasági termelés mellett folyamatosan gyakorolt kiegészítő tevékenység (mészégetés, erdővágás, szekeresség) jövedelmeiből szerezték meg. Ebben a gazdasági gyakorlatban a döntéseket az önmagukra beállított háztartási egységek hozzák" (Sahlins 1973:255), a családi kisgazdaságok működtetéséhez minden munkaképes családtag hozzájárul. A termelés munkaszervezeti egységét a család képezte és képezi, amelyen belül mindenki együttműködik a gazdaság művelésében és amelyen belül mindenki elfogadja azt a tényt, hogy a családi birtok mindannyiuk közös megélhetését biztosítja" (Macfarlane 1994:110). Az önálló kisgazdaságok termelési tevékenységét századunk közepéig a helyi közbirtokosság intézménye integrálta egységes termelési szervezetbe.

A továbbiakban arra keressük a választ, hogy a fent vázolt társadalmi-gazdasági környezetbe hogyan illeszkedett egzisztenciális szempontból a helyi cigány lakosság és egyáltalán hogyan maradhatott fenn.

A HELYI CIGÁNY TÁRSADALOM

A XIX. század első feléből ránk maradt helyi vonatkozású gazdasági összeírásokban a nemesek, lófők, gyalogok, libertinusok, jobbágyok és más társadalmi kategóriák háztartásainak, szántó és kaszálóbirtokainak számbavételekor a „cigány” mint külön társadalmi kategória jelenik meg. Egy

1818-ból fennmaradt összeírás adatai szerint a faluban 7 gazdálkodó cigány családnak összesen 3 1/4 köből szántója, 11 1/4 szekér kaszálója volt. Egy másik összeírás 1828-ból 3 cigány családról tudósít, ezeknek már csak 1 köből szántó és két szekér kaszáló volt a birtokukban (Hermann 1993).

A helyi cigány lakosságról az állami anyakönyvvezetés megkezdése után (1895 okt.1.) maradtak fenn rendszeresebben nyomon követhető adatok. A születési, házasságkötési és halotti anyakönyvekből kibányászható információk a századforduló cigány lakosságáról, mint zömében nemzedékek óta megtelepedett népességről beszélnek, amelyhez a más vidékekről beköltözők folyamatosan csatlakoztak. A többségi magyarokkal fenntartott társadalmi-gazdasági kapcsolatokról fennmaradt adatok egy integrációs folyamatot jeleznek. Nemcsak a helyi társadalomba, hanem a nagytársadalmi intézményekbe is integrálódó cigány népességről van szó (pl. az 1895-1917 közötti időszakban kötött törvényes házasságokban a frigyre lépő felek közel fele a helyi többségi unitárius vallás rítusa szerint kötött házasságot és kb. ilyen arányú volt körükben az írni-olvasni tudás is). Különlegesen értékes jelzés a cigány-magyar kapcsolatok társadalmi dimenzióiról, hogy a fent említett időszakban a cigány személyek között létrejött 26 házasságkötéskor az esetenként kötelező két tanú etnikai hovatartozása a következő volt: 2 cigány tanú 5 esetben; 1 cigány és 1 magyar tanú 16 esetben; 2 magyar tanú 5 esetben. A magyar tanúk jelenléte feltehetően társadalmi presztízst jelentett a cigány családoknak. Nincsenek információink arról, hogy a házasságkötési ceremóniában való részvétel a magyaroknak valamiféle további kötelezettséget is jelentett volna. Az anyakönyvi bejegyzésekből körvonalazódó foglalkozásszerkezet (napszámos, kovács, zenész, csizmadia, rostakészítő, sármunkás, kosárkötő) vélhetően leegyszerűsített képet nyújt a cigány lakosság létfenntartási tevékenységeiről. A legidősebb cigány visszaemlékezők (1906, 1909, 1914-ben születettek) elmondották, hogy a kézművességgel foglalkozó családjaik nemcsak ezeknek a mesterségeknek a jövedelmeiből éltek, hanem saját kisbirtokaik is voltak, ezeket megművelték, sőt a népes, főleg férfimunkaerővel rendelkező családok még részesművelésre is „fögadtak” szántóföldeket, kaszálókat a nagyobb birtokos helybeli magyar gazdáktól.

Az anyakönyvi nyilvántartások szerint a „különféle mezőgazdasági ágban napszámos” státusban lévő cigány családok tagjai egész évben folyamatosan nem jutottak munkához. Amellett, hogy a magyar gazdánál általános volt a családtagok teljes körű részvétele a termelőmunkában, mindig akadtak olyan családi gazdaságok a faluban, ahol a rendelkezésére álló munkaerő elégtelen volt a saját birtok megműveléséhez. Ilyen esetekben magyar vagy cigány napszámosokkal dolgoztattak a gazdák, vagy részesművelésre adták ki birtokaik egy részét.

A homoródalmási cigány lakosság gazdasági potenciálját csak századunk közepétől, a községi tanács gazdasági lajstromának (1956-1958) adatai alapján rekonstruálhattuk. Ebben az időszakban 21 cigánycsaládnak volt (a

43-ból) a falu belterületén kívül, a szántó- és kaszálóhatáron földbirtoka. (A legkisebb, 20 ár alatt 3, a legnagyobb 2 ha fölött egy családnak.)

Az említett nyilvántartókban a cigány családok neve után szereplő földbirtokok azonban egészükben nem képezték ezek tulajdonát. A kommunista hatalmi berendezkedés után a paraszti kisbirtokokra nehezedő gazdasági nyomás miatt a helyi nagyobb birtokosok - hogy beszolgáltatási kötelezettségeiket csökkentsék - földjeiket „szétírták” nagykorú gyermekeikre, szegényebb rokonaikra vagy megbízható ismerőseikre. Csak a legutóbbi években a termelőszövetkezet felszámolása utáni földtulajdonjogi tisztázások során derült ki, hogy hasonló ügyletek magyar és cigány családok között is létrejöttek. Ezek a kooperációk a korábban már gazdasági kapcsolatban (részesművelés) lévő egyének között születtek, és az illető családok közötti bizalmas társadalmi kapcsolatok bizonyítékai.

A földvagyon mellett az ötvenes évek közepén a faluban élő 43 cigány család állatállománya 7 ló, 35 szarvasmarha, 29 juh, 5 disznó; gazdasági felszerelésként 4 ekét, 7 szekeret vettek nyilvántartásba.

A cigányok helyben maradásának kedveztek a faluhatár ökológiai adottságai is. A kiterjedt erdős legelők, kaszálók bővelkedtek puhafában. A nyír, éger- és juharfát nyersanyagként használhatták a kosár- és seprőkötők, teknővájók. A helyi cigány lakosság társtulajdonosként vagy csekély ellenszolgáltatásért minden időben részesedhetett a faluhatár természeti erőforrásaiból. A feldolgozás utáni kész termékek (orsó, teknő, fakanál, a juhászatban a tejfeldolgozásnál használt faedények) értékesítési lehetőségét nemcsak a lakóhely, hanem a nem túl távoli, fában szegényebb határu falvak jelentették, ahol gabonára cserélhették a használati cikkeket.

A fentiek mellett jövedelemforrást jelentettek a falu erdős területein bőségesen termő vadgyümölcsök (szamóca, málna, szeder, gomba). Ezek gyűjtögetése, árusításai mai napig a helyi cigányok idényjellegű elfoglaltsága.

Amennyire a mai tapasztalatok és az idők emlékeztanyagának értelmezése alapján elmondható a helyi cigány társadalom mindig (legalábbis ebben a században biztosan), erőteljesen tagolt, pozíció és presztízshierarchiáktól szabdalt mikrotársadalmi képződmény volt. A különböző korszakokban, különböző településekről és nagy valószínűség szerint különböző kulturális környezetből a faluba beköltöző cigány lakosság életvitelében mindmáig figyelemreméltó eltérések tapasztalhatók. A hierarchiában fent lévő, az önálló létfenntartás kereteit fenntartó, a helyi társadalomban érvényes morális rend szabályait betartó cigány mikrotársadalmi csoport a köznapi praxis minden szférájában változatos szimbolikus eljárásokkal határozta el magát a lent levők (kéregetésből, alkalmi munkákból tengődők) csoportjától. Vizsgálódásaink egyik kérdése az volt, hogy vajon a magyarok cigányokkal szembeni beállítódásaiban megjelenítődnek-e a helyi cigány társadalmon belüli éles társadalmi határok. Azon színtereket keresve, ahol az interetnikus kapcsolatokban uralkodó viszonyulások természete megmu-

tatkozik a gazdasági és társadalmi szféra érintkezési felületeit vizsgáltuk. Ebben az írásban csak rövid összefoglalót közölhetünk a helyi életvilágok találkozási helyzeteiben tapasztalt viszonyulásmódokról.

GAZDASÁGI KÖLCSÖNÖSSÉGEK

A gazdasági szférában arra figyelve, hogy a háztartások között milyen belső kapcsolatokat teremt a termelés folyamata², egy meghatározó mikro- és makroszintű tényezőcsoportot kell kiemelnünk.

Mikroszinten a külső környezethez kapcsolódás szerint a háztartások két típusát különíthetjük el: önálló és függő háztartásokat.

Az önálló háztartások esetében a család ellátása anélkül is megvalósítható, hogy a gazdasági szereplők külső függőségi viszonyokba bonyolódniának. De ez nem azt jelenti, hogy ezek a háztartások környezetükben elszigetelten léteznek és nem bocsátkoznak együttműködésekbe, kooperációkba más háztartásokkal a termelés folyamatában. A függő háztartások csak más háztartásokhoz, vagy más gazdasági egységek termelési folyamataihoz kapcsolódva képesek fenntartani magukat.

A makrotársadalmi tényezők közül, amelyek számottevően befolyásolták a háztartások közötti, sőt a személyközi kapcsolatokat meg kell említenünk a nagyüzemi gazdálkodás erőszakos bevezetését, az erőltetett iparosítást, majd később a közelmúlt törvénykezésének néhány elhibázott lépését. Külön tárgyalunk három korszakot: (1) a tradicionális termelés, (2) a nagyüzemi gazdálkodás és (3) az 1991 utáni magántermelés időszakát.

1. A tradicionális gazdálkodási gyakorlat idején a mezőgazdasági termelőmunkából, kézművességből vagy valamilyen szolgáltatás jövedelméből élő önálló cigány háztartások gazdasági stratégiája (önfenntartás és haszonszerzés) ugyanaz mint a legtöbb helyi magyar háztartásé, amely saját birtokon saját termelőeszközökkel termelt, és emellett jövedelemkiegészítő tevékenységeket is folytatott. Ez a gazdasági stratégia a háztartás fenntartóinak biztosította az autonóm társadalmi cselekvés feltételeit. Az informális gazdasági együttműködések kötelékei hosszú éveken keresztül viszonyossági hálózatként működtek. Az önálló cigány háztartás széles keresztmetszetű kölcsönösségi, kooperációs kötelékhálóval kapcsolódhatott (társtermelőként, szolgáltatóként, részes művelőként) a helyi magyar társadalomhoz. Emellett azonban előfordulhattak az aszimmetrikusnak tekinthető, diszkrét patrónus-kliens kötelékek is.

A termelőeszközök nélküli függő háztartások tagjai munka- és élethelemségeket önálló keretek híján csak a környezetükben élő más (rendszerint magyar) háztartásokhoz kapcsolódva találtak. A háztartások közötti gazdasági tranzakciók nagyrészt a pénz- vagy természetbeni elszámolású bérmunkára korlátozódtak: a tehetősebb magyar családok cigány napszamosokkal is dolgoztattak. A résztvevők egyenlőtlen gazdasági pozícióiból következően (általános a munkaerő túlkínálat) a tranzakciókban a patrónus-kliens

típusú aszimmetrikus kapcsolatok uralkodtak. Az együttműködések többsége tünékeny, de találtunk példákat a tartósabb kapcsolatokra is. A szóban forgó cigány háztartások szociálisan és morálisan perifériális helyzetet foglaltak el a helyi cigány társadalomban is.³

2. A nagyüzemi gazdálkodás időszakában a korábbi intézményesült gazdasági kötelek szociokulturális kontextusa gyökeresen megváltozott. Az új makrogazdasági gyakorlat megszüntette, illetve a kis háztáji parcellákon szűk keretek közé szorította a háztartások termelési önállóságát. Ez a termelési forma már nem igényelt külső munkaerőt. A hagyományos cigány foglalkozások némelyike szintén létalapját veszítette (pl. a kézművesség a bolti cikkek elterjedésével, a kovácmesterség a lovak létszámának rohamos csökkenésével és a gépi eszközök térhódításával). A gazdasági szférában egyszerre beszűkültek korábban spontán együttműködési formákat kialakító érintkezési felületek. Ehelyett a makrogazdasági egységekhez, intézményekhez fződő kapcsolatok kerültek előtérbe. Néhány területen, ahol mégis fennmaradtak a cigányok és magyarok közötti gazdasági tranzakciók (használati cikkek, fogyasztási javak forgalmazása), a kiegyensúlyozott kölcsönösség elve érvényesült.

A redistributív termelési folyamatban a cigány és magyar háztartások a gazdasági szférában inkább egymás mellett, egymástól függetlenül léteztek.

3. A helyi termelési gyakorlatot ma erőteljes restaurációs tendenciák uralják: újra életre keltek a tradicionális gazdálkodás időszakában használt stratégiák, beállítottságok, technológiák. Továbbra is érvényes modell az önellátásra termelő természetes gazdálkodásmód. A családi gazdaságok birtokszerkezete ugyanaz mint a tévesztést megelőző időkben: tagosításra, a szétaprózódott családi birtokok összevonására nem került sor. A szocializmus évtizedei alatt megváltozott a falu társadalmi- demográfiai szerkezete. A munkaképes réteg nagyarányú elvándorlása következtében a lakosság elöregedett, több mint fele idős nyugdíjas. A családi gazdaságok többségében hiányzik a gazdálkodást folytató fiatalabb nemzedék. A termelőtevékenységet folytató magyar háztartások munkaerőigénye ma lényegesen kisebb, mint a tradicionális gazdálkodásmód idején. (Nem elhanyagolható körülmény, a mai munkaerőigény alakulásában, hogy a gazdaságok egyharmadát kisépekkel szerelték fel.) Általában elmondható, hogy a magyar háztartások szűkös megélhetési forrásként jöhetnek számításba a megszapordott cigány lakosság számára. Kézenfekvő volt, hogy a romániai fordulat után a helyi cigány lakosság a magyarországi vendégmunka felé tájékozódott. Ez a lehetőség az utóbbi két évben az adminisztratív korlátozások miatt egyre nagyobb akadályokba ütközött. Ma alig két három családból dolgoznak rendszeresen Magyarországon.

Az utóbbi években jóval kevesebb háztartás között léteznek kölcsönkapcsolatok mint a megelőző korszakokban. Ennek egyik magyarázata a fentiek mellett a cigány lakosság rétegződésének átalakulása: ma alig találunk

körükben önálló háztartások fenntartására képes családokat. Akik önállóak, azok legtöbb esetben nem mezőgazdasági termelésből tartják fenn háztartásukat, hanem más jövedelmekből (nyugdíj, szociális segély, kereskedés a településen kívül).

A cigányok szorongatott gazdasági helyzete ellenére a negatív reciprocitás tranzakcióira (csalások, lopások) kevés esetet találunk a mai cigány-magyar együttélésben. (A közszájon forgó esetekben ennek többszörösét jelentik a magyar háztartások negatív reciprocitású tranzakciói.)

Összefoglalva a gazdasági szféra kölcsönösségeit elmondható, hogy a cigány-magyar együttműködésekben a gazdasági kötelek időbeni átalakulásának folyamata követhető nyomon. A tradicionális termelési mód idején gyakori és erős kötések jöttek létre az életformában, gazdálkodási stratégiákban hasonló gyakorlatot követő önálló cigány és magyar háztartások között. A függő háztartások létfenntartási tevékenységeikkel a munkaerőt igénylő magyar háztartásokhoz kapcsolódhattak. Az állami gazdasági intézmények fokozott behatolása a helyi társadalomba beszűkítette a cigány-magyar kapcsolatok gazdasági profilját. Az önálló gazdálkodásra való visszatérés után az együttműködések, kölcsönös kapcsolatok gyér hálózatról beszélhetünk. A gazdasági kölcsönösségek, spontán együttműködési formák hiánya a cigány-magyar viszony társadalmi aspektusát is befolyásolta. Az interetnikus találkozásokban az előítéletesség és a feszültségek fokozódása tapasztalható.

Elfogadva az antropológia felismerését, miszerint egy társadalomban a gazdasági viszonyok nem vizsgálhatók tisztán önmagukban, ezek minden esetben valamilyen általános, közvetlen társadalmi kapcsolatok részét képezik, továbbiakban a bemutatott gazdasági kooperációk társadalmi környezetéről lesz szó.

TÁRSADALMI TÁVOLSÁGOK

A cigány - magyar viszony antropológiai szempontú kutatása feltárta a magyarok diszkriminatív beállítódását a cigányokkal szemben (Stewart 1994:54-58). Tereptapasztalataink arról győztek meg, hogy a homoródalmási cigány-magyar egymás mellett élés valóságának alapstruktúráját is az aszimmetrikus természetű viszonyok, viszonyulások jellemzik. Az aszimmetrián esetünkben azt értjük, hogy a csoportközi viszonyokban születő attitűdök lényegi vonása a többségi magyarság cigány etnikummal szembeni beállítódásában a lefokozás, eltávolítás, a saját csoport másik fölé helyezése, a másik rutinszerű leértékelése. Ez a kulturális minta a szocializációban nemzedékről nemzedékre öröklődik. A cigányokkal szembeni negatív attitűd leggyakrabban a verbális kommunikációban nyilvánul meg. A magyarok köznyelvében a „cigánykodás”, a „cigány munka” minden esetben a negatívan értékelt viselkedés és cselekvésmódok címkézése. A „cigány a templomban is cigány”, a „cigány éjjel is cigány, nappal is cigány”, „a cigánnyal kicsit s jót” és más hasonló,

közmondásszerűen fogalmazott vélekedések a másik etnikumról a nemzedékek óta gyakorolt határmegvonás kifejeződései, a két világ különbözőségére, a köztük lévő határ átjárhatatlanságára utalnak. A legszigorúbb a társadalmi ellenőrzés és felügyelet a párválasztás és a nemi kapcsolatok terén. Vizsgálatunk terepén a magyarok részére „az alacsony társadalmi rang vagy rangatlanság végsőkig menő tudatosítása, ha egy falusit azzal vádolnak, hogy cigány származású” (Steward idézi Bellt 1994:57). A közösségi emlékezet nemzedékekre visszamenően számon tartja azokat a családokat, amelyekbe valamikor „cigány vér” keveredett, ennek felemlgetése a legnagyobb sértések közé tartozik (szemtől szembe aligha tehető meg a sértő és a sértett felek közötti fizikai agresszió bekövetkezése nélkül) még akkor is amikor a „vétkező” elődök már rég elporladtak. A nagyon ritkán előforduló vegyes házasságokban élőkkel szemben - ezek a helyi társadalomban marginalizált magyar családok tagjai és életvitelükben a többségi magyar családokéval azonosuló cigány családok tagjai között jönnek létre - annyira erős a közösségi szegregáció a magyarok részéről, hogy a vegyes család rövidesen elhagyja a települést, idegen környezetbe (városba) menekül.

A távolságtartás, az aszimmetrikus alapviszony a térbeli, fizikai elkülönülésben is megnyilvánul. A magyarok nem nézik jó szemmel, ha a cigányok abból a szimbolikusan leértékelt falurészből ahol nagy számban laktak „beköltöznek” a faluba. Volt példa arra is, hogy a magyar gazda a szomszédságában eladó lakóházat jelentős anyagi áldozattal megvásárolta, „nehogy cigány szomszédja legyen”.

A helyi magyarság a mindennapi társadalmi érintkezésekben rögzült sztereotípiák használatával, leggyakrabban megkülönböztetés nélkül, rutinszerűen stigmatizálja a helyi cigányokat. Bármennyire nyilvánvaló, hogy vannak kivételek, a diszkriminatív viselkedést, negatív beállítódást nem indokló egyéni viselkedésmódok a cigányok részéről, de ezek a magyar oldal szerint „erősen ritkák”, a kialakult csoportattitűdön nem változtatnak. A magyaroknak ez a beállítódása folyamatos megfelelési - igazodási kényszert idéz elő a cigány mikrotársadalomban a hierarchia felsőbb szintjein lévők részéről az életforma és a társadalmi magatartás síkján, ugyanakkor állandó elhatárolódási igyekezetet a „lent” lévő cigányokkal szemben.

Az együttélésben kialakult, intézményesült viselkedés- és magatartásmódok megszegése esetén az egyén saját etnikai csoportjának szankcióival szembesül.

Összefoglalva vizsgálatunk terepén az interetnikus kapcsolatokban uralkodó viszonyokról tapasztaltakat, levonható néhány következtetés. A cigányok és magyarok közötti hosszas együttélésben a gazdasági termelőmunka számos együttműködésre adott alkalmat. Ezekben a komplementaritás, a gazdasági szimbiózis elve érvényesült mindaddig, míg a makrotársadalmi intézmények behatolása szétrombolta az együttműködések lokális intézményi kereteit, leszűkítve vagy megszüntetve a lehetséges találkozási felületeket.

A kooperációs formák még a több nemzedéknyi együttélés után sem terjedtek ki a társadalmi szférára. A mindennapi életben itt a távolságtartás

érvényesül. Ebben a viszonyban a másik etnikumhoz tartozó személlyel „a kooperáció lehetséges, adott esetben szükséges is a másik féllal, de a saját világot nem alakíthatja, a saját világ alkotóeleme nem lehet” (Biró 1996: 260).

J E G Y Z E T E K:

1. A cigány-magyar kapcsolatok vizsgálatát Homoródalmáson 1992 óta folytatjuk módszeresen. Használt eszközeink a résztvevő megfigyelés, a mélyinterjú jellegű kikérdezések és a községi irattárban található dokumentumokból (gazdasági lajstromok, anyakönyvek) történő adatgyűjtés. Kutatásaink eddigi eredményeiből az Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról c. kötetben (Pro-Print Könyvkiadó Csíkszereda, 1996) közzeltünk négy írást.

2. E dolgozatban terjedelmi korlátok miatt nem térhetünk ki a cigány és magyar háztartások közötti gazdasági tranzakciók részletezésére. A megkérdezett idős cigány emlékezők a gazdasági kölcsönösségek, piaci cserék, változatos formáiról számoltak be. Részletesebben kifejtettük ezt a kérdéskört az említett kötet „Gazdasági kapcsolatok...” c. írásában.

3. A helyi cigány társadalom belső tagoltságát, a mikrotársadalmi csoportok közötti szociális távolságok létrehozásának és fenntartásának szimbolikus formáit a „Szimbolikus elhatárolódás...” c. dolgozatban elemeztük.

I R O D A L O M:

Biró A. Zoltán:

A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Egy más mellett élés. A magyar román, magyar cigány kapcsolatokról. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996.

Elias, Norbert:

A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Gondolat, Budapest, 1987.

Hermann Gusztáv Mihály:

Kishomoródmente. Gazdaságtörténeti dolgozat. Kézirat, 1993.

Macfarlane, Alan:

Az angol individualizmus eredete. Századvég Kiadó - Hajnal István Kör, Budapest, 1993.

Sahlins, M. D.

Törzsek. In: Vadászok, törzsek, parasztok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.

Stewart, Michael Sinclair:

Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Szociálpolitikai Értesítő. 2. T-Twins Kiadó, MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány, 1994.

Tárkány Szücs Ernő:
Magyar jogi népszokások. Gondolat, Budapest, 1981.
Wolf, Eric R.:
Parasztok. In: Vadászok, törzsek.....1973.

TÖRTÉNETI HAGYOMÁNY ÉS LOKÁLIS IDENTITÁS SZÉKELYZSOMBORON

Ez az írás a szelektív múltkonstrukció egy esetét mutatja be egy kis erdélyi falu példáján. 2000 nyarán Székelyzsomboron (Románia, Brassó megye) végzett terepmunkám idején¹ a hétköznapi kommunikációs helyzetekben felfigyeltem a múltbeli történetek elbeszélésének fontosságára. A múlt mélységes kútjából - a különböző időszintekről - kiemelt elemek (fókuszok) köré szőtt emlékezések uralják a többrésztvevős személyközi interakciókban a társalgást, legyen az családi ünnep, a kapuk előtti kispadokon a délutáni kiülés, vagy más, olyan szituáció, ahol erre a falubeliek között került sor. A más lakókörnyezetekben szocializálódott, évek, évtizedek óta a faluba beköltözött zsomboriak furcsállják a gyakori, múltat idéző narratívákat: „állandóan arról beszélnek, ami volt ezelőtt ötven- száz, vagy ki tudja hány évvel, de arról alig esik szó, hogy mi lesz itt, mit lehetne tenni, hogy holnap jobb legyen (egy „jövevény” értelmiségi véleménye - O. S.).

Alább áttekintjük melyek azok a lokális fókuszok, amelyek köré Székelyzsomboron a múltrol szóló csoport-narratívumok szövődnek, majd a szelektív történelemkonstrukcióra - mint a múlt tulajdonba vételének egy esetére - mutatunk be egy példát, végül a történeti hagyomány szerepét értelmezzük a lokális identitáskonstrukciókban.

A HELYI TÖRTÉNETI HAGYOMÁNY

A hagyományt az emlékezet folytonosságaként értelmezzük ami „nélkülözhetetlen az identitás megteremtéséhez és fenntartásához. Az énonomosság a hagyomány talaján, a hagyomány által megszentelt világ körülményei között eleve biztosított. Jóval kétségesebb viszont, hogy hagyomány híján is megteremthető-e bármiféle identitás, és megszilárdítható-e az énonomosság tudata.”²

A faluban töltött idő alatt családi, lokális és nemzeti hagyományokra utaló zsombori példák sokaságát láthattuk, tapasztalhattuk. Miközben az emlékezők régi történeteit hallgattuk az elődökről, személyes tárgyak, kéziratok emlékek, a múlt század közepén elkezdett verses, énekes könyvek, családi fényképek kerültek elő szekrényekből, fiókok mélyéről. A mikroviszonyok szintjén élő családi tradíciót jellemzi, hogy az emlékezők a

1 A székelyzsombori terepmunkámat 2000 nyarán a MTA Kisebbségkutató Intézetének interetnikus kapcsolatokat kutató projektje támogatta. A kutatásról készült tanulmány megjelenés előtt.

2 Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó. Budapest. 2000. 83 p.

múlt század első felében született elődökig visszamenően ismerik azok személyes sorsát, a legtöbb esetben születési-halálozási időpontokat is. De őrzik - rendszerint a lakásbelső reprezentatív terében - a nemzet nagyjait, a nemzeti történelem eseményeit megjelenítő festményeket, a tiszta szoba falán függő képeket (Kossuth-kép, Petőfi csatába indulása, Ferenc József megkoronázása), és nemzeti jelképekkel díszített, szintén reprezentatív terekben „kiállított” tárgyakat is (pl. díszes kerámia tárgyak).

Bár izgalmas feladat lenne a zombori történeti hagyományt rétegzettségében feltárni, ezúttal csak a település történeti hagyományának középszintjét, a „zsomboriság” sajátos minőségének tartalmait illetve e tartalom létrehozásának egy esetét vizsgáljuk. Meg kell említenünk, hogy bő két évtizedes terepen kutakodás tapasztalatával, ismerve néhány szomszédos falu (egy esetben részletesen, néhányban részlegesen) társadalmi kommunikációjában a múlt, a történelem elbeszélésének, mint értékminőségnek szerepét a lokális értékrendek szférájában, a székelyzombori gyakorlat különleges figyelmet érdemel. Itt a lokális történeti tradíciót elsősorban a kollektív emlékezés keretében kidolgozott, újra és újra előadott csoport-narratívumok jelentik. De a történeti hagyományba bele érthető a múlt eseményeinek gyakori szóbeli felidézései mellett a múlt század elején épült házak külső, homlokzati részének gondos karbantartása, vagy a negyvenes évek végétől 1990-ig nem gyakorolt, az utóbbi években rendszeresen megszervezett pünkösdi szokás, a kakaslövés, vagy a rég elporladt elődök személyes tárgyainak kegyelet teljes őrzése. Később kifejtjük, hogy nem minden zombori lakos részese a helyi történet hagyománynak, sőt egyeseket rejtett gesztusokkal kirekesztnek e hagyományból.

A TÖRTÉNETI EMLÉKEZET LEGFONTOSABB FÓKUSZAI

A fizikai tér elemei

A zomboriak történeti emlékezetük szerkesztésében, a múlt megalkotásában a falu, a táj térelemeit éppúgy eszközként használják mint morális, kulturális, művelődéstörténeti értékeket.

A múltkonstrukcióban kéznél lévő térelemek, topográfiai helyek közül a legfontosabb a falu fölé magasodó Várhegy és az itt álló, tisztázatlan építési idejű (XV-XVI. század) parasztvár. A helyi történeti hagyomány romantikus, képzeletet megragadó komponense a vár feltételezett 1421. évi ostromához kapcsolódó történeti monda. Orbán Balázs szerint „ezen gyöngyét a népköltészetnek” a 19. század elején „írta le Zsombornak egyik lelkésze, úgy miként neki egy öreg zombori gazda elbeszélte.”³ E regéről

3 Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népművészeti szempontból. Első kötet. Pest. 1868. 190 p.

minden nemzedék körében ismert a faluban, hogy „Jókai Mór írói fantáziáját megragadta a feljegyzett legenda, és romantikus történeté formálva beépítette Minden poklokon keresztül című regényébe.”⁴

A vár környéke mai idősebb nemzedék fiatalkori szórakozásainak színhelye volt, a jelen egyik legfontosabb, évente megszervezett faluünnepét, a pütkösi kakaslövést, szintén közelében szervezik meg.

Az történeti emlékezet fókuszai a falu régi épületei, elsősorban a domboldalba épített templom. A meghasadó kőfalakat gyakran meg kellett erősíteni, volt idő amikor egy része leégett, újra ki kellett javítani. Az emlékezesek kapcsolódnak a XVII. század végétől álló lakóházakhoz, családtörténetek mozzanatait, örökségek, osztozkodások emlékeit mesélik az idősebbek. A kollektív emlékezet spontán megnyilvánulásaiban a közös összefogással épített középületekhez - malom, községháza, jegyzői lakás - fűződő történetek viszonyulások is: a valamikor népes község gazdasági ereje utáni nosztalgia, és a jelen viszonyainak kritikája szólal meg bennük.

A faluhatár kiemelt tájjelemei Várhegy, Órhegy, a határ körvonalának földrajzi magaslatai, a történelem homályába vesző egykori védelmi szerepük is az emlékezetanyag része. De ahogy egy alábbi példában (tavaszi határkerülés) látni fogjuk, a faluhatár egésze lehet identitásképző tényező.

Különösen, ha ezt az idegenből érkezők is értékelik: „nagyon szép a Csere, láthatta, olyan vadgyümölcsfák vannak, azt mondták a brassaiak, jöttek ki ezelőtt az urak, hogy nem is láttunk ilyen legelőt. Nem olyan csúf, hegyes, vajegy árok van, de nem is olyan nagy árkok azok.” (76 éves magyar asszony)

Mentális elemek

Az eredet, a lakosság származásának kérdése, olyan probléma amihez Zomboron viszonyulni kell: a falu határhelyzete az interetnikus térben, a szász eredtre utaló családnevek, építészeti motívumok, a helyi román lakosság álláspontja a falu népességének eredetéről olyan kihívó tényezők, amelyekre válaszként a hétköznapi beszédben újra és újra aktivizálódik az eredettörténet (így van ez a helyi románság esetében is). Úgy tapasztaltuk a helyiek származás-hagyományának változatai fontos identitásképző tényezők. Alább e tényezők működését több interjúrészletben mutatjuk be.

Jelen voltunk két idős magyar asszony (háztartásbeliek földműves családban) vitáján, ahol az volt eldöntendő, hogy a XIII. században betelepülő szászok előtt voltak-e a faluban magyarok is, vagy csak jóval később költöztek be az északi székely falvakból magyar családok. A kérdésben az egyik változat a következő volt: „A nagyanyám ő olvasta, hogy hogy lett

⁴ Idézet az 1993. május 28-30. közötti falunapokra készített „Falutörténeti forgatókönyv”-ből. Fülöp Károly helytörténész, a forgatókönyv egyik összeállítója bocsátotta rendelkezésünkre, ezúton is köszönjük.

Zsomborból Székelyzsombor. Előzőleg is Zsombor magyar volt, nem volt szász, csak azután, hogy a pestisjárvány volt, s úgy kihalt a falu, hogy nem maradt egyáltalán benne senki. S akkor volt egy asszony, aki itt maradt s akkor a szászok úgy akarták, hogy csatolják Homoródnhoz s Mirkavásárhoz ezt a falut. S akkor ez az asszony felment a székelyekhez, hogy ez a falu magyar volt s ne engedjék, hogy a szászok oda csatolják. S akkor férjhez ment egy Zsombor nevezetű férfihoz, az volt a keresztnéve s úgy tették hozzá, mikor idejött ez a Zsombor úgy lett a falunkból Székelyzsombor. A férfi székely volt, s Zsombor nevezetű volt.. De megelőzőleg is magyar volt, azért nem csatoltak minket a szászokhoz. De aztán a szászok jöttek ide többségbe lettek, ők is építettek ide sokat a szászok, azelőtt ilyen vályogházak voltak, nem voltak ezek a nagy szász típusra épült házak. Szászok építették a falut, ez sokáig szász falu volt. Ide települtek, aztán ők is kihaltak. Annak idején anyósoméék is mind szászos viseletbe konfirmáltak. (71 éves magyar asszony).

A helyi románok a falut és a magyarokat is szász eredetűeknek tartják: „Ez a falu szász falu volt én még emlékszem, hogy itt ennek a Molnár Istvánnak, amelyiknek cséplőgépe is volt, ilyen hatalmas nagykarimájú kalapja volt, úgyhogy ez a falu szász volt valamikor. Ezek a magyarok itt nem olyanok mint azok ott felfelé... bosszúállók, nem igazi magyarok, ők a szászoktól származnak és a szász rosszfélőbb, fősvényebb, nem olyan mint a magyarok”.(78 éves román férfi).

„Csak azt szeretném mondani, hogy a dédapám elbeszéléseiből tudom, hogy ő Amerikában is volt, egyik legjobb gazda volt itt az utcában és ő mesélte, hogy ez a falu valamikor szász eredetű volt, nem magyar volt, hanem német. Itt ez a vár, ennek is a neve valamikor Sommenberg volt, de milyen csodák folytán, hogy történt ami megtörtént azt nem lehet tudni, a férfiak elhaltak, az asszonyok magukra maradtak és fentről a magyarok, a székelyek leereszkedtek a völgyön a hegyekről és összeházasodtak az itteni szász asszonyokkal, szolgák voltak de összeházasodtak. S így lett magyar falu. Viszont a templom az megmaradt evangélikus templomnak". (67 éves román férfi)

Interjúrészlet:

Kérdező: Az elődök, a nagyapák ők, hogy tartották, hogy székelyek, vagy szász eredetűek?

M. A.: Hát ez nagy kérdés, nagy kérdés...

K.: Mi volt erről a véleményük?

M. A.: Hát mi a nagyapáinktól számítva, mi inkább székelyeknek tartjuk magunkat, szinte, tudja isten, nem is akarnók elismerni, hogy elődeink mások lettek volna, szászok lettek volna. Az apák, anyák belénk nem nevelték azt, hogy szász, na de ugye, egy a vallásunk, ugye evangélikusok vagyunk, de hogy neveltek volna másra, nem, mi a gyermekkorunktól úgy tudjuk, hogy székelyek vagyunk. Magyar székelyek vagyunk...

K.: De azért volt valamilyen kölcsönhatás, mert például a régi fényképek, amiket itt a faluban láttam azokon a viselet az hasonlít...

M. A.: Hát igen, itt is vannak régi fényképek, s mi is lássuk, ugye voltunk mi lenn az alföldön, pontosan ott is az a viselet, Ugra községben, az is ugye hetven százalékba szász község volt, s ott is a viselet az volt, amit mi csak képön látunk itteni viszonylatba...

M. R.: Azért, mert az evangélikus egyház a szebeni szász egyházhoz tartozott, s így vallás szerint voltak elszázosodva inkább, mert ugye evangélikusok voltak, a viselet, másképpen magyarok voltak. .

M. A.: A történelöm szerint, s ahogy mi is tudjuk, mert mi is a nyolc osztályt elvégeztük, ide nem volt szász bétételepülés, hanem összeházasodással történt...

M. R.: Nem volt szász-magyar vegyes házasság, Zomboron nem...

M. A.: Hát akkor hogy kerültek ide a Lőrincök, a Halászkok...

No azt se hallottam soha, pedig voltam a presbitériumba is - hogy valamikor is beszélgettek volna szászul elődeink.

(Beszélők: M. A: 73 éves férfi és M. R. 71 éves nő, házastársak)

K.: Azt mondta egy idős magyar ember itt a faluba, hogy „szászok voltunk”...

H. R.: Hát ha azok voltunk, mü már abból vagyunk egészen. Mert azt mondják, volt valami nagy betegség, pestis, olyan sokan meghaltak, hogy a dombra vitték a koporsókat, s ott prédikálták el. S azután jöttek bé még sokan ide népek, sokan: Antalok, Rigók, Szitások, Zólyák... mind azután jöttek. De mü már csak idevalók voltunk, mert ha Molnárok vagyunk a szászoknál Müllerek voltunk. A nagyapámék tartották az alsók a homoródiakkal es a rokonságot, s osztán a Jakabok, azok es, a szászok között most es sok van Jákob, s a Halászkok, azok a Fischerből... Neköm mindenütt azt es mondják, hogy szász vagyok, neköm azt mondják, hogy a Jakab Kata nannám formája vagyok, olyan rég meghalt, még huszonkilencbe, én csak ötéves voltam.

Mü abból vagyunk, (a szász nemzetiségből - O. S.), neköm a Traktorba es azt mondták, jött egy szász, Szászhermányból, szászul köszönt. Este volt, mondom románul neki, hogy eu nu stiu (én nem tudok szászul), hát hogy, tu nu esti ... (te nem vagy...), nem mondom, eu ungur sunt (én magyar vagyok). Csudálkozott. S még más is mondta egyszer, hogy én szász vagyok, hát mondom én nem csak az elődeim. De már dédnagyapámék se folytatták, habár dédnagyapám tudott jól némötül, mert jegyző volt, tanolta.

Lássa-e a szászok, hogy kimentek. Ezelőtt nekünk sok jó ismerősünk volt, tudtak magyarul es, azt mondták, hogy őket Géza hozta, s most úgy kimentek. Hát itt Mirkavásár szász volt s román, de inkább nagyobb része szász, Homoród szász, Kőhalom szász, azok lefelé, azok a faluk mind szászok voltak, a románok csak olyan küssebség volt, nálunk es azok voltak, s ott es a szászok között. A szászok voltak a fők! Nem a románok, a románok

ott a hegyen es laknak odaki. A templomuk es, a temetőjük es odaki van, s a táncteremük, minden ott van. Most használják esetleg a szászokét, de a szászoknak idebé iskola, s minden volt, a templom ... Mű a szászokkal jól voltunk, a szászok ezelőtt tudtak magyarul, nagyobb része tudott, ugye magyar iskola volt, az öregök, ritka, volt, hogy ne tudjon. Szolgákat tartottak magyarokat, s még azoktól es megtanultak, még olyan is volt hogy jöttek ide magyarul tanólni, anyámnitt es volt, s apámnitt es, olyan szász legényök, hogy tanuljanak magyarul. Dolgozhattak is, de inkább nem, azok olyan jobb szászok voltak, tudja. Aztán, most utóbbszor, volt nekünk szász szolgánk. Volt zsberti es kettő, s kacai es volt, de most csak a háború után. Ezelőtt a szászok nem szolgáltak, de most igen a háború után, de ezelőtt nem. De most őket es erősen leszerelték a háború után. Feljöttek ezelőtt ide a táncra es a szászok, nálunk nagy divat ez a hammazó szereda. Mű azt beszéltek örökké, úgy mondtuk, hogy „felfelé” vannak a magyarok. Pedig mű es magyarok vagyunk, de mű mindörökké azt mondtuk, hogy felfelé vannak a magyarok. Az oklándiak, s az újfaliak azt mondják nekünk, hogy mű olyan szászok vagyunk. Egy jött ide Oklándról férjhez, mert vajegy van amelyik idejött, nincs sok, de van egy pár. Mész azt mondja „a szászokhoz”, pedig nem vagyunk mű se szászok, csak én nem tudom, de hát mégés, a vallásunk es az, valamikor kellett legyenek. Magyarok vagyunk, csak Magyarországhoz nem szakadunk.” (76 éves magyar asszony)

A zombori magyarok, ahogy az előbbi kérdezett is említette, tudni vélik, hogy melyik családbokor ősei honnan települtek a faluba: „Almásról jöttek ide a Rigók, nagy pestisjárvány volt a faluba, kihaltak, nagyon kevesen maradtak meg es akkor úgy telepedtek be más faluból jöttek ide ... A Szitások Keresztúrról, az Antalok Alsórákosról, úgy telepedtek ide be, hogy a falu újranépesedjen. Volt nekem egy könyvem Binder Páltól, na abba említi Zsombort, hogy Zsomboron a királyföldiek hogy éltek, meg hogy léteztek es ír egy Rigó György nevezetűről 1640-ből, van egy táblázat benne, hogy akkor kik lakták a falut, abba ír egy Rigó Györgyről, akinek volt két igavonó marhája s két gyermeke. Hát abból kellett mű származzunk errefelé, amíg idáig értünk, de most már kezdünk kifogni. Sokféle Rigó volt, ötféle Rigó volt a faluba, úgy hogy nem voltak rokonok. A mű fajta Rigók Almásról származtak”. (64 éves magyar asszony). (Ez a családtörténeti adalék valóban szerepel Binder Pál könyvében - O. S.).

Egy másik kérdezett úgy tudja, hogy „a Rigók voltak a legelsőök akik jöttek bé a faluba, s akkor a Mátyások, s a Lőrinczök, s a Pétörök. Itt úgy történt, hogy volt egy pestisjárvány olyan, hogy ötöt-hatot temettek egy nap. Úgyhogy egy pár ember maradt meg csak a faluba, azok magyarok voltak. No de osztán, hogy annyira kipusztult akkor kezdtek bójönni a szászok, mert lakatlanná vált a falu majdnem.” (61 éves magyar férfi).

Azt is számon tartja a helyi hagyomány melyek az elmagyarosodott szász családnevek.

E kérdésben a falu történetével foglalkozó hivatásos történész is források hiányában csak a helyi hagyományra támaszkodhatott. „A helyi hagyomány szerint a Halász, Molnár, Mátyás, Jakab, Lőrincz, Szász, és Tamás szász eredetűek, a Fényes és Rigó család ősei Homoródalmásról, a Fűziek Karácsonyfalváról, az Antalok Alsórákosról költöztek Zsomborra.”⁵

A történeti emlékezet a falu feudalizmus kori sajátos helyzetéről is tartalmaz adalékokat: ugyanis a falu belterületét közigazgatási határ osztotta két részre. A szabadparasztok lakta rész a szász Kőhalomszékhez tartozott, a jobbágyság lakta falurész vármegyei közigazgatás alatt állott. „Zsombor két részre volt szakadva. Ott fenn ahol van a Dodo mellette van egy kert, alább volt egy kőház, addig volt Királyföldi Zsombor s attól felfelé azok jobbágyság voltak. Azok jártak Maksára a grófnak dolgozni Háromszékre, a Buccov grófnak dolgoztak.

A királyföldiek onnantól lefele voltak, azoknak aztán volt földjük s volt gazdaságuk, de nem valami nagyjába.” (64 éves magyar asszony)

KULTURÁLIS ÉRTÉKEK A MÚLT KONSTRUKCIÓBAN

Különös értéknek tartják a helyiek, hogy Jókai Mór Zsomboron is megfordult, és az említett regét regénybe foglalta. Fájlatják, hogy a nagy író keze írásra más értékes régi iratokkal együtt elveszett az egyházi levéltárból: „A papok váltották egymást, egyik rend ment, a másik rend jött, volt valami eldugva, ki tudja, hogy mennyi idő óta ott fent a toronygombba el volt dugva és azt onnan - volt egy olyan papunk, hogy az egy szekuristának volt a gyereke - innét el is rendezte a kutyabőrös írást s a régi vizsolyi Bibliát, hogy az egyház maradt a nagy kárral. Azt aztán bevitték a brassói levéltárba s azt mondják, hogy ott van, mint régiség őrzik, de hát ki tudja, hogy igaz-e?

S akkor Jókai leutazott ide Zsomborra, amikor azt a Minden poklokon keresztül című regényét megírta Zsomborról, hát ugye ide leutazott, s keze írását hagyta itt az egyháznak, de az is aztán elveszett innen az is... Úgy hogy az egyházunkat mindig ilyen károk érték”(65 éves magyar asszony).

A másik, a faluból Kolozsvárra elvitt művészettörténeti érték - XVI. században készült szárnyas oltár - sorsa is a köztudat része.

Az is büszkeségre és elmesélésre méltó, hogy több mint száz éve van a faluban fúvós zenekar, a ma is használt hangszereket még a Monarchia idején, Csehországból vásárolták és az 1896-os nemzeti ünnepek idején már használták.

⁵ Binder Pál: Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1982. 81 p.

A felekezetek között (evangélikusok, katolikusok, unitáriusok, ortodoxok élnek a faluban) domináns szerepe van kulturális, gazdasági tevékenység szervezésében, az evangélikus egyháznak. A köztudat része, hogy az egyház a szászkézdi, majd a Nagyszebeni Egyházkörhöz tartozott, de a több évszázados másnyelvű egyházvezetés mellett is megőrizték a falu lakói magyarságukat, és végül többszöri próbálkozás után 1941-ben sikerült a magyar ev. egyházhoz csatlakozni.

A helyi történeti tudás része az is, hogy 1889-ben itt született Nyírő József, két világháború közötti erdélyi író.

A közeli falvak közül csak Zsomboron szokás a kakaslövés, az ünnepről beszélőknek fontos, hogy 1990 után évente minden Pünkösdkor megrendezik: „Itt nálunk megvolt egy ünnep, a kakaslövés, mű úgy mondjuk, az egy olyan szokásos ünnep volt, kakasokat vittek ki a vadászok a Várhegy oldalába, megköttek, lötték, amikor én kicsi gyermek voltam ez megvolt. Osztán jött a kommunizmus, az osztán letörölte az ilyen ünnepeket, s akkor kilencvenbe újból kezdődött s ez máig is folytatódik. Mert ezek a kommunisták osztán átaltették volt május egyre, az ünnepeket, hogy munkásünnepnek számítson.” (61 éves magyar férfi).

A „JÓ GAZDÁLKODÁS” EMLÉKEZETE,

Az öregek nosztalgiával mesélnek egykor a szép legelőkön tartott csordákról, a lovakkal, bivalyakkal, ökrökkel tele pajtákra, jó gabonatermésekről. A közös erőforrások használatában (erdők, legelők) a régi időkben szigorú rend, tisztesség volt: a vezetés, döntés közös és nyilvános volt.

Nemcsak az idősek, a fiatalok is úgy tudják, hogy Zsombor volt Udvarhely vármegye egyik leggazdagabb faluja az első világháború előtti időkben. A közös erdők használatából a községnek annyi tőkéje volt a bankban, hogy a kamatból fedezték a lakosság adóját: „Azt mondták anyámék, az első világháború előtt Zsombor annyira gazdag volt, hogy annyi pénze volt a falunak a bankba, hogy a falu népének mindenféle adósságát kifizették. Úgyhogy senki nem kellett adót fizessen, vagy nem tudom még mit, mert a kamat mindent fedezett. De aztán odaadták volt hadikölcsönbe s akkor elveszött az ország s pénz s minden elveszött akkor. Jó kemény község volt.” (78 éves magyar férfi)

„Ezelőtt mi voltunk az első falu itt, esetleg még Szentpál volt olyan. Nekünk itt nagy erdő volt itt, adtak el egy-egy erdőt a község, s a pénzt bétették a bankba. Azt mondták 1914 előtt senki se fizetett adót, mert ütötte a kamatja a pénznek. Aztán a háború alatt az elveszött ugye. Aztán csináltak az erdőből malmot, csináltak iskolát, ezt-azt. Nagy erdő volt erősen, mi el egészen Köpeccel is határosok voltunk s itt kilenc faluval kerekön. Nagy erdő volt... de most már nekünk is drágán adják a fát.” (76 éves magyar asszony)

„4300 hold erdője volt Zsombornak, a falué volt az erdő azt vették az alsórákosi, vargyasi, felsőrákosi uraktól, a nép vette meg, hogy legyen. S ebből a tűzifát úgy osztották, hogy hány fűtő van, mekkora a család, s akkor azt csak két lejes bonnal hozta, egy részt, mert része volt az erdőben...” (61 éves magyar férfi)

A közelmúlt történetéből kollektivizálást előkészítő politikai viszonyok idején a falu tehetősebb gazdálkodó rétege sokat szenvedett: „ötvenkét kulák volt ebben a kicsi faluban” ezt azzal is magyarázzák, hogy „nyomták mert egyedüli magyar falu volt a rajonban” (73 éves magyar férfi).

Az „ötvenkét kulák volt a faluban” olyan toposz a kollektív emlékezetben, amelyet nemcsak azok az idősök használnak akiknek ez az időszak megélt tapasztalat, hanem a középnemzedék tagjai is.

MORÁLIS ÉRTÉKEK

A morális értékekről mondott régi példázatok, történetek rendszerint válaszok a jelen állapotaira. „Régen Zsomboron becsületes emberek laktak” - mondja egy 54 éves férfi, e kijelentés utalás a jelen morális válságára, a tulajdon bizonytalanságára, a zűrzavaros földbirtoklási viszonyokra. (Az 1991 utáni földtulajdonba helyezés bonyodalmairól, durva érdekharcokról szóló történetekkel ismerkedtünk meg a faluban.)

A morális értékek közül a kommunikációs helyzetekben verbalizált „magyar becsület” olyan fókusz, amelynek jelentős szerepe van a magyarok identitás-konstrukciójában. Ez a morális toposz, a történeti-politikai erők külső nyomására adott lokális válaszokban gyökerezik. A köznapi beszédben gyakran felbukkanó, a legkülönbözőbb helyzetek, viszonyok értelmezésére használt „magyar becsület” fogalma feltehetően nem helyi, hanem a nemzeti diskurzusból átkerült értelmiségi konstrukció. Eredetét az egyházi Emlékkönyvben véltük felfedezni: „noha idegen egyházi fennhatóság alatt testvértelenül kellett is éljünk, nem szennyeztük be sem a magyar becsületet, sem nem szégyenítettük meg a mi hitünket. Megmaradtunk mindnyájan magyaroknak és evangélikusoknak”- jegyzi fel az evangélikus lelkész amikor az egyházköztség 1941 júl. 1-én a tiszai Evangélikus Egyházkerület kötelékébe került.

A fenti elemek és az ezek köré szőtt történetek a faluban szocializálódott felnőtt lakosság tudásának részei a lokális identitás építésében. Ismeretük a lokalitás-élménynek része, elmondásuk nemcsak a lokális identitásképzésben fontos, hanem a társadalmi identitás kifejezésének eszköze is. A véletlenszerűen fennmaradt írott források, tárgyak, műkincsek valamint a földrajzi tér mint referencia tényező azonban szelektíven használhatók fel. Előfordulnak olyan elemek, elemkészletek, amelyek bár megtörténtek, vagy léteznek, nem részei a közösségi emlékezetnek. Pontosabban nem kerülnek az emlékezet fókuszába, sok esetben a múlt emlékei között válogatók szelektáló munkája következményeként.

A MÚLT SZELEKTÍV MEGSZERKESZTÉSE

A továbbiakban a zombori múlt szelektív megszerkesztésének egy példáját mutatjuk be. Az eseményre a Székelyzsombori Falunapok keretében került sor 1993 májusában. Egy előző írásunkban részletesebben beszámoltunk a három napos rendezvény forgatókönyvéről. Az ünnepi események sorozata május 28-án ökumenikus istentisztelettel kezdődött, 29-én határkerüléssel, emléktábla avatással (Nyíró József emlékére) és a falutörténeti forgatókönyv bemutatásával folytatódott, majd a harmadik nap ünnepi istentisztelet, Úrvacsora osztás és délután a kakaslövés és majálisolás következett.⁶

A történeti emlékezet és a lokális identitástartalmak felrészítése, gazdagodása szempontjából a három nap alatt két fontos eseményre került sor.

Az első nap délelőttjén egy régi szokás, a tavaszi határkerülés szimbolikus felidézését szervezték meg. A határkerülés felidézése sematizált, expresszív aktus volt. Többségében a faluba hazalátogatók kis csapata kereste fel a faluhatár szimbolikus jelentésű helyeit, a Várhegyen a várat és az Őrhegyet, itt van a határ legmagasabb topográfiai pontja, a régi időkben innen kémlelték az ellenséget. A helyi történelem szakértője, a megyeszékhelyen élő tanító (a továbbiakban: Narrátor) a várudvaron előadást rögtönzött a vár történetéről. A határkerülés a Narrátor elmondása szerint „nem hasonlított teljességében a hagyományos határkerülőhöz, mivel ezt nem lehetett olyan formában megszervezni. Az teljesen más formában zajlott le annak idején, két ökrös szekérre fölcsomagoltak ételt, italt, és a falu előjárói elindultak körüljárni a határt: ahonnan elindultak, két nap múlva ugyanoda jutottak vissza. Minden határhalomhoz eljutottak, és ugyanannyi előjáró lévén, ahány határhalom volt, minden előjárót ráfektettek egy-egy határhalomra, és talán jelképesen elfenekelték, mindezzel azt célozva, hogy az illető előjáró vigyázzon, és emlékezzen arra a határhalomra, amelyiken őt jól elfenekelték”.

Aznap délután az emléktábla avatás következett, majd az ünneplő tömeg a kultúrotthonba vonult, ahol a falutörténet felidezésére került sor. Ez a többszereplős konstrukció (a Narrátor és nyolc fiatal előadása volt a régi bútorokkal berendezett színpadon) kb. másfél órát tartott. A Narrátor a bevezetőt és a dokumentumrészleteket összekötő szöveget olvasta, a fiatalok az írott történeti forrásokból válogatott részleteket. A 30 gépelt oldal terjedelmű szöveg válogatása, összeállítása jórészt a Narrátor munkája volt.

A Narrátor falutörténeti visszapillantó céljának definiálásával indította mondandóját: „olyan személyeket próbálunk jelképesen felidézni, akik tag-

⁶ A faluünnepen 1993-ban nem voltam jelen. Az eseményekről az ekkor készült videofilm, a felolvasásra került falutörténeti forgatókönyv szövege, valamint néhány résztvevő kikérdezése alapján tudok.

jai voltak az egykori faluközösségnek, és mulandó életükkel tettek Sombor, Sommerburg, Szászsombor, Jimbor vagy Székelyzsombor megmaradásáért... Értük és általuk, magunknak és magunkért próbálunk egy olyan hidat teremteni a múlt és jövő között, amely a biztonság, az egymásra találás és az együvé tartozás jelképeként magasodjon jelenünk fölött.”

A felolvasott szövegben megszólaló első ős, egy öreg esküdt 1453 május 31-én a Szebeni Tanácsban képviselte a falut, majd 1488-ból egy káplán és iskolamester vallomása következett.

Dokumentumrészletek hangzottak el még XV-XVII. századi határperekről, a szabadparasztok mellé betelepített jobbágyokkal folyt földvitákról, a falu társadalmi gazdasági életét - a gyermeknevelés, házastársi kötelességek, viselkedési szabályok, tiltások, szankciók, rokoni kapcsolatok, ünnepek rendjét - szabályozó egyházi artikulusokból és a széki főtisztek rendeleteiből az 1559, 1667 és 1720. évekből.

Adalékokat tudhatott meg a hallgatóság a családnevek eredetéről, az egykori folnagyok (faluvezetők) vallomásai alapján adatokat a falu vagyonáról, a gazdálkodásról (az 1713-as összeírás, az 1765-ben püspöki rendeletre végzett népszámlálás adatait).

Majd időben nagyot lépve következtek a XIX. század második felétől a lelkipásztorok feljegyzései: 1877-ben elkezdett, az egyházi irattárban ma is megtalálható Emlékkönyvből, amelyet a XX. század közepéig vezettek.⁷

Elhangzott teljes terjedelmében az 1838-ban feljegyzett XV. századi rege „a vért szomjuhozó ragadozó pogánycsordá”-ról, a vitéz székely főemberről akit „bár oroslán módjára harcolt... számba nem vévén a testéből csordogáló vért” a „csecsszopónak sem kedvező ellenség” fogságba hurcolta, ahonnan „kellemes szép” mátkája szabadította ki kalandos körülmények között.

A várral kapcsolatos rege után adalékok következtek a XIX. század végének zsombori oktatásáról, helyi építkezésekről, felolvasásra került az egyik középítkezést támogató családok listája. Majd egy másik névsor következett, a két háborúban elesetteké, mert: „Zsombor népe, éppúgy mint bármely más helység, nemcsak a közjót előmozdító jószívú adakozók névjegyzékét tartja tiszteletben, hanem szíve mélyén őrzi azoknak a nevé is, kiket az első és második világháború magával ragadott. A hősi halált halt falusfelek tiszteletére emléktáblát állíttatott az evangélikus templom oltára elé.”

7 Jövőbeni kutatási kérdés lehet, hogy miért éppen a XIX. század második felében érkezett el a falusi parókiákon a múlt dokumentálásának igénye. A zsombori lelkész így indítja az Emlékkönyvet „Jelen Emlékkönyvnek célja, hogy a Zsombor egyházi és politikai községére vonatkozó és feljegyzésre méltó minden nevezetes történetek és adatok a régibb időktől fogva a legújabb időkig, tárgyilag és kor szerint rendezve, benne feljegyezve - a feledékenységtől megóvassanak, s egyszersmind mindenkitől, ki az ily régiségek iránt érdeklődéssel viseltetik, könnyen megtaláltsanak.”

Majd a falu kulturális értékeiről, sajátos építkezési stílusról, a már említett szárnyas oltárról született írásokból következett rövid válogatás: „A magas homlokú házak lénia egyenesen sorakoznak. Egyéni, de a vidékre jellemző építészeti stílusuk bámulatra méltók. A homlokzati ornamentáció, az építés idejét jelölő évszámok, az építető neve, a tetőzeti kakasok és más építészeti díszítőelemek már egymagukban turisztikai érdekességnek számítanak... falunk büszkeségét jelenti az a műtörténeti szempontból ritka alkotás, mely „a székelyzsombori szárnyas oltár” néven vonult be a szakirodalomba. A XVI. században készült művelődéstörténeti és művészi értékű oltár a kolozsvári Bánfi Palotában van kiállítva.”

Végül részlet következett a századfordulón a falu nyelvjárásáról írt cikkből (Horger Antal: Magyar Nyelvőr 1904. október.), és a falu díszítőművészetéről.

A több mint öt évszázadot átfogó emlékeztetőben a forrásokból kiragadott részletek alapján, az időben egymástól távoli eseményeket idéző falutörténeti epizódokat narrátori szövegek kapcsolták össze. Befejezésként elhangzott, hogy falu megmaradásáért cselekvő nagyszerű elődök példáját a jelen zsombori népének tettei - vagyis 1993-ban jelenként értelmezett időszak, az 1989-es kultúrház építés - méltó módon koronázzák meg: „És akkor jött a hír: valakik, valahol halára ítélték a falut, a mi szülőfalunkat. Talán ez volt az a döbbenet, amely a kezdeti kétségbeesést konokszággá, a megsemmisülés érzését a megmaradás ösztönévé változtatta. Az emberek keze újra egybefonódott, hitük visszatért, egymásba vetett bizalmuk felerősödött. Ismét összedobták garasait, és akkor, amikor mások és máshol romboltak, akkor ők itt építettek, mintegy megcáfolva a rombolók szándékát. Házat építettek, a kultúra házát. Azt a házat, amelybe egybe gyűlve, itt és most, itthon maradottak és hazatértek egymásra találunk. Jelképnek kell tekintenünk ezt a házat: az örök mécsesként lobogó székelyzsombori szellem jelképének.”

A fenti narratívum többszereplős konstrukció volt: ünneplőbe öltözött fiatalok személyesítették meg az egykori elődöket, a régi korok hangulatát felidéző zene, bútorok, félhomály gyertyafény és más expresszív aktusok keltették a múlt méltóságát, nagyszerűségét. A szimbolikus konstrukcióban adaptációkra is szükség volt: a négy-ötszázéves forrásokból idézett részleteket, neveket a résztvevőknek érthető nyelven kellett megfogalmazni, időben elrendezni.

1993 május 29-én a kultúrotthon nézőterén helyett foglalók egy bemutatott kultuszt láthattak, a múltnak egy megszerkesztett képét. Közösségi produkció volt, az előadók ugyan úgy részesei voltak mint a hallgatók. Olyan múltat mutatott fel, amivel lehetett azonosulni, aminek a folytonosságát a faluban élők és elszármazottak egyaránt vállalhatták, és amelynek részesei is lettek.

FELEJTÉSRE ÍTÉLT TÖRTÉNETEK

Az alábbiakban arra hozunk fel bizonyítékokat, hogy a fenti, szelektíven szerkesztett, pozitív szemantikájú események válogatásából komponált múlt mellett, egy másik múltrol is lehetne beszélni. Terepmunkánk idején felfigyeltünk arra, hogy miközben a helyi történeti narratívákban a település történetéről a XV-XVI. századig visszautaló múlt-konstrukciók beszélnek, nem találtunk az 1848-49-es eseményekre utaló egyetlen adalékot sem. Noha ekkor a falutól nem messze is hadi események zajlottak, 1848-49. vonatkozásában teljes helyi amnéziát tapasztaltunk. Ennek magyarázatát akkor értettük meg, amikor az evangélikus egyház Emlékkönyvében az alábbi feljegyzésre bukkantunk: „A legutolsó Nemzeti függetlenség harca alatt 1848 és 1849-dik években azonban Zsombornak - már fekvésénél fogva is - nagyon súlyos volt a helyzete, az egymás ellen életre halálra küzdő felek közé lévén ékelve. Nagyon sokat is féltek és aggódtak a szegény lakosok, hogy falujuk végképpen elpusztul, mivel Kőhalomszékhez tartozván, az ottani széktisztségtől vett parancs folytán, kénytelenek voltak a magyarok ellen ők is táborba szállani, miáltal a szomszéd székely atyafiaknak felette nagy haragjukat vonták magukra. Azonban az Isteni gondviselés megőrizte a falut e nagyon veszélyes időkben is a pusztulástól. Midőn 1848-ban Karácson előtt a Rika tetején vívott csatában a magyar sereg megverte Haite osztr. csász. csapatvezérnek legnagyobb részben lándzsásokból álló seregét és azt szétesztatván bevonult Zsomborra, a falunak és a lakosságnak semmi baja nem lett, de hadisarczul 1004 (:ezernégy) forintot és 13 darab ökröt kellett fizetnie. Isten óvja a községet és az egész hazát több oly szomorú időktől, minők e forradalmi két év alatt voltak!”⁸

A múltnak ez az epizódja később nem volt alkalmas a lokális identitást erősítő szimbólum képzésére. Nem lehet a történeteket ünnepelni, emlékhelyet avatni, kopjafát állítani, évente megemlékező szertartásokat végezni. 1877-ben még feljegyezte a helyi lelkész, mint közelmúltnak, a saját, vagy a helyiek emlékezetében 18 év múltán még élő emlékét.⁹ De olyan időszak következett, amikor a nemzeti „történelmi emlékezet szimbólumainak folytonos sulykolása az élet megannyi területén a századforduló évtizedeiben vált általánossá és túlon túl megszokottá.”¹⁰ Ekkor a zsomboriak 1848-as szereplése nem volt pozitív történet, el kellett felejteni.

8 : A sombori ágostai hitvallású evangélikus egyház Emlék-Könyve, a régibb időktől fogva a legújabb időkig. Elkezdett 1877-ben. Egyh.Lvt. Kézirat. (a továbbiakban: Emlékkönyv) 252-253 p.

9 A történetet leíró Rozsondai József 1832-ben született Apácán. Előbb görög- és német nyelvtanár a Nagyenyedi Kollégiumban, majd a lipcsei és jénai egyetemeken tanul. Hazatérése után a Kolozsvári Református Kollégiumban német nyelvtanár volt. 1858-ban zsombori evangélikus lelkésznek választották.

10 Gyáni Gábor: i.m. 108 p.

Ugyancsak feledésbe merült, hogy a lelkészek feljegyzései szerint bizony voltak a faluban akik loptak, sőt az Emlékkönyvben olvashatóan az a példátlan eset is előfordult, hogy az egyház javaiból: a templom falainak megszilárdítására vásárolt, vasrudakat emelték el, „nevük említésére is méltatlan” de kétségkívül helyi lakosok.

Azt se volt értelme a pozitívnak szánt múltkonstrukcióba beleszőni, hogy az Emlékkönyvben lévő feljegyzések szerint a XIX. század végén Monarchia különböző börtöneiben egy időben több zombori lótolvaj is sínylődött.

Továbblépve az időben, 1915-ből az alábbi feljegyzés olvasható: „A régi erkölcs sokban hanyatlott, vallásosság, templombajárás csökkent. Többé nem az a szíves nép, ki volt régente. Önzés irigykedés vett erőt rajta. Gyakoriatk a lopások is, kisebb kerti lopást és majorságlopást kell érteni. A szülők kevés gondot fordítanak gyermekeik vallás erkölcsi nevelésére. Az ifjuság nagy mértékben látogatja a kocsmákat, táncmultságait is ott tartja. A papnak valamit ajándékba vinni, mi ez előtt annyira szokásos volt, ritka mind a fehér holló ...” Elképzelhető, hogy e szokás elmaradása is befolyásolta a falu lakóinak erkölcsét a századelőn ily sötétben látó lelkész véleményét. „Nagyon szomorú dolog azonban a kocsmázás irtózatossága, mely valóságos átká és népnék” - olvasható a folytatásban. „Mértéktelenül isznak és ez sokszor a munkától is elvonja, másrészt óriási anyagi kárt is okoz.”

A mai emlékezők szerint is Zomboron a kocsmá a társadalmi élet fontos színtere volt a XX. század első felében. Egy 55 éves férfi elmondta, hogy gyerekkorában még szokás volt a férfiak reggeltől estig tartó kocsmázása, ez annyira elfogadott időtöltés volt, hogy a feleségek ebédet is odavitték a kocsmában - az egyik legfontosabb helyi fórumon - társalgó férjeknek. De az idős emlékezők - a jelen tapasztalataikhoz viszonyítva - kiemelik, hogy az akkori kocsmázásokban a társalgás volt fontos, az alkoholfogyasztás mértéktelenebb volt mint ma, és egyenlő korrekt viszonyok voltak „szerre vásárolták a féldeciket, mindenki, amikor rákerült a sor.”

A lelkészek kritikus feljegyzései a falu társadalmi életéről a század közepéig folytatódtak

1956-ban: „Szinte irtózással kell megállapítanunk, hogy a gyülekezet közerkölcs szempontjából egyre jobban hanyatlak. A szívek megkövesedtek, a nemes tiszta érzelem mind jobban elvegyül a kíméletlenség, az egymás iránti irigykedés posványában s - borzalom - ez természetesnek mondatik.”

A fennebb idézett történetek, társadalmi viszonyokról írott feljegyzések természetesen nem kerültek be a faluünnepen felolvasott történeti forgatókönyvbe. A forgatókönyvet összeállító helyi elit tagjai - akárcsak a hivatásos történészek - válogattak forrásaik közül, szempontjuk az elképzelt múlt dokumentálása volt. A töredékesen fennmaradt forrásokban megtalálták az ehhez szükséges eszközöket. A falutörténeti forgatókönyv a múlt és jövő, a rég elporladt zomboriak és a jelenlevők közötti kapcsolat megteremtéséért született, a Narrátor szövege szerint: „értük és általuk, magunknak és ma-

gunkért próbálunk egy olyan hidat teremteni a múlt és jövő között, mely a biztonság egymásra találás jelképeként magasodjon jelenünk fölé. Három pilléres ez az építmény: egyik pillére legyen anno 1453, közbeeső pillére legyen 1993, a harmadik pillére legyen az a tartóoszlop, amelynek alapját a jövő nemzedék talán itt és most rakja le.”

A Narrátor a falunapok céljáról és eredményeiről az ünneplés után a brassói tv magyar adásában a következőket mondta: „A Zsomboron született, ott élő, vagy eltávozott falusfelek találkozója ez a három nap. Egy olyan találkozás, amely az együvé-tartozás, és az egymásra találás érzését és annak örömét tolmácsolná mindenki számára. Egy olyan találkozás, amely a szórakozáson túl valami lényegeset is nyújt a jelenlévők számára, és pedig kulturális vonatkozásút. Ha már egy kultúrháznak az avatóünnepségére is egybegyűlt a közösség, akkor természetesen fontosnak tartottuk, hogy végigvezessük ezt az egybegyűlt közösséget, végigvezessük a székelyzsombori szülőtteket a falutörténeten. Ez egy fordulópontot jelentett mindenképp a falu életében, és pedig az önismeret útján, ugyanis megismerni önmagunkat, ez nagyon lényeges, felismerni magunkban a másságot, megismerni mindazt a jegyet, ami tulajdonképpen ezt a másságot szolgáltatja, ez is nagyon fontos. Reméljük, hogy a Székelyzsombori Napok egy olyan folyamatnak az elindítását jelentette, amelyet megismételve, természetesen nem ugyanebben a formában, hanem változatosabb formában, mindenképp nagyon sokat nyújthatunk a faluközösségnek. Talán ennek a folyamatnak a második pontja lenne, a nyár folyamán Székelyzsomboron megszervezendő diákmunkatábor létrehozása. Egy olyan munkatábor létrehozása, ami tulajdonképpen a falu műemlék értékű épületeinek a megtisztítását, a vár udvarának, környékének megtisztítását célozná. Aztán hogy mi következne ezután, arról talán az elkövetkezőkben többet tudnánk mesélni”.

Bár azóta többször megfogalmazódott a szándék, 1993 óta nem rendeztek Székelyzsombori Falunapokat.

ÖSSZEFOGLALÓ ÉRTELMEZÉS

Mielőtt a fennebb elmondottakat értelmezni próbálom szükséges néhány szociológiai tényre és mentális sajátosságra utalnom, amelyeknek megítélésem szerint szerepe van a zsomboriak emlékezési gyakorlatában: az emlékezet anyagának kiválasztásában, megformálásában, aktualizálódásában. A mai valóság: a társadalmi viszonyok, morális értékek, gazdasági helyzet és a történeti hagyomány közvetítette virtuális valóság között mély szakadékot tapasztalnak a zsomboriak. A ma emlékezőknek a „régii” falu - amelyhez részben élettapasztalatukkal, másrészt mások emlékezete, (beleértve most az írott emlékeket is) alapján kapcsolódnak - és a település mai gazdasági, foglalkoztatottsági, demográfiai viszonyai között nagy különbségek vannak. Ez röviden szólva azt jelenti, hogy megszakadt a múlttal való folyamatosság.

Székelyzsombor leszegényedő, depressziós térségben fekszik. A település 1968 óta elveszítette önálló községi státusát, a román többségű Homoród községhez tartozó egyik falu. Az aktív lakosság körében nagy a munkanélküliség. A fiatalok között - vannak köztük városról hazaköltözöttek is - sok a kényszer-gazdálkodó. A mezőgazdasági termelés a családok többségének nagyon szerény jövedelmet jelent. Az 1941. évi népszámlálás óta a lakosság kb. 60%-kal csökkent. Különösen a kollektivizálás (1950) után változtak a demográfiai viszonyok, elindult a városra vándorlás. A falu 500 fő körüli lakosának 13,5%-a más településekről költözött Zsomborra. A beköltözők között van néhány román nemzetiségű személy is. Az utóbbi években a cigány lakosság - ezek többsége szintén beköltöző - gyors szaporodása is nyugtalanságot kelt a magyarok körében.

A helyiek a beköltözőket nehezen fogadják be. Évtizedek múltán is „Megjegyzik, meg, hogy nem tősgyökeres zsombori...” A földek visszaadásakor különösen élesen merült föl, hogy ki a „valódi” zsombori és ki nem. Volt akitől gyűlésen a földigénylést (amit törvény szabályozott) azzal az érveléssel tagadták meg - hiába élt évtizede a faluban - hogy „Te hallgass, mert te nem vagy zsombori....Hogyne volna neked földed, te hoztad Oklándról a hátadon, ilyent is mondtak. Te el akarod venni az én földemöt, hát olyan jövevény nem jött be a faluba senki mint Te...” (66 éves asszony).

A faluba költözött értelmiségiek szerint a gondolkodásmódot, beállítódásokat konzervativizmus jellemzi. Nehezen fogadják el a változásokat: pl. sok rábeszélésbe került a vízvezeték építéskor a lakossági támogatás (nem is az anyagi) megszerzése.¹¹

A szokás hatalma a későbbi években sokat veszített erejéből. Mint általában a kelet-európai falusi társadalmakban Székelyzsomboron is az utóbbi évtizedekben „megszűnt a vérségi viszonyok, a patriarchális függés-

¹¹Úgy véljük a „jövevény” zsomboriaknak ez a vélekedése nem egészen alaptalan. A hagyományok, a társadalmi normák magatartásirányító szerepére példaként megemlíjtük, hogy az egyházi anyakönyvekben elemezve a névadási szokásokat meglepő eredményekre jutottunk.

1898 és 1957 között a megkeresztelt gyermekek az alábbi néhány nevet viselték a következő arányokban.

Fiúgyermeket összesen 217-et kereszteltek:

András	János	Mihály	István	Márton
33,6%	25,8%	13,8%	13,4%	3,6%

A fennmaradó kb. 10% további tíz név között oszlott meg.

Leányok esetében 231 keresztelés volt bejegyezve. A névarányok a következők voltak:

Anna	Kata	Róza	Sára	Ilona	Irén és Irma együtt
29,0%	23,4	17,7%	9,1%	6,0%	5,6%

A fennmaradó kb. 9%- további 15 név között oszlott.

rend, a konzisztens erkölcsi törvény szabályozó hatása, és megbomlott a települések közös érdekmotívumainak hajdanvolt relatív egysége is.”¹²

A jelen viszonyait az idősebb nemzedék morális válságként értelmezi: „Sokat változott a világ a mi fiatal korunk óta, de nem jó felé. Annyi tolvaj-gazemberséget mint most én soha nem hallottam. Egy-két mezei tolvaj volt ezelőtt is, de a nép becsületes volt”- mondta egy 80 éves férfi.

A fenti tényezők összehatása, hogy a lakosság jelentős csoportjaiban állandósult a bizonytalanság, veszélyeztetettség érzése.

A belső szociális feszültségek, érdekviszonyok, az etnikai megosztottság ellenére a falu társadalmát kollektív alakzatként értelmezzük. Nemcsak lakóközösség, hanem önszerveződésre is képes, ha nem is oly mértékben mint az emlékezetben élő régi falu idején. 1990 óta közmunkával építkeztek, önerőből megszervezték a kábel tv hálózatot, közösen mezőgazdasági gépeket vásároltak. Veszélyeztetett helyzetben, külső kényszerekkel szemben néha még egységesen is képes fellépni a lakosság többsége.¹³

A szociálpszichológia megállapította, hogy mindenfajta kollektív alakzat, „csoport, közösség sajátos jellemzője, hogy szüntelenül az adott csoport létére és történetére reflektáló narratívumokat alkot, majd a folyamatos felidézések és újraközlések során variálja-stilizálja őket, tartósan rögzítvén az elbeszéléseket a kollektív emlékezetben és a hagyományban.”¹⁴

Akárcsak az egyén, a kollektív alakzatok, vagy az ezekben szerveződött csoportok is szükségét érzik, hogy felidézzék, aktualizálják a jellegzetes, identitás - minősítő, csoport-elbeszéléseket. Újra és újra el kell mondani az eredettörténeteket, a régi dicsőség egyes epizódjait. E történetek funkciója a csoport határainak, - a csoporthoz tartozó személyek körének - kijelölése. „Az elbeszélések érvényességi köre - vagyis a megosztás társadalmi határai - egyúttal a csoport határait is kijelölik”.¹⁵

Az elbizonytalanodó helyzetű csoport belső kényszere identitásának újra - és újra definiálása. Ennek eszközei a szimbolikus tartalmakkal, utalásokkal telített narratívumok. Aminek nem részese a jövevény mert nincs lokális múltja, ki van zárva ebből a hagyományból.

De a múltból bármit nem lehet elmesélni. A pozitív önképre vágyó ember, a sikeres identitásépítésre törekvő csoport nem azonosulhat lótolvaj-

12 A. Gergely András: Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom. Scientia Humana. MTA PTI. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1993. 41 p.

13 Erre felhozható példa, hogy 2000. évi legeltetési idényre a községvezetés egyik szomszéd község állami gazdaság marhacsordáját a zombori legelőn próbálta elhelyezni. Az akciót a gazdák megakadályozták.

14 Pataki Ferenc: Kollektív narratívumok és csoportidentitás. In: Kollektív, társas, társadalmi. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1999. 578 p.

15 Pataki i.m. 578 p.

okkal, az ellenség mellett harcolókkal, hadisarcra kötelezettekkel, vagy a naponta kocsmázókkal.

Ezért amikor „az elbeszélések szelektálásával és megformálásával, majd újabb és újabb felidézésével mintegy szüntelenül életre beszélnek és elevenen tartják a csoportidentitást, s betáplálják a kollektív emlékezetbe”¹⁶ a csoport tagjai természetesen elfelejtik a múlt kellemetlen epizódjait. Ugyanígy felejt a pozitív múlt megszerkesztését morális kötelezettségből vállaló elit is. Olyan konstrukcióval akarja helyreállítani a múlttal megszakadt folyamatosságot - és saját viszonyát a csoporttal - amellyel egyaránt azonosulhat az identitásépítő csoport és a műtszerkesztő elit.

Alapvető eszménye a folytonosság, az azonosulás a vállalható múlttal, eszközei változatosak, lehetnek kulturális értékek, kiválogatható dokumentumrészletek, vagy a földrajzi táj elemei.

¹⁶Pataki i.m 578 p.

HARAG-ESEMÉNYEK

A haragnak mint érzelmi síkon keletkező jelenségnek a vizsgálata elsősorban a pszichológia tárgykörébe tartozik. De csak születése pillanatáig. Miután „életre kelt”, és az egyének „külsővé”, felismerhetővé tették, már társadalmi jelenséggé is válik, az illető mikrovilág társadalmi tényévé, amelyhez valamilyen módon nemcsak a haragos felek viszonyulnak, hanem a szűkebb emberi környezet is. Következésképp a harag-események vizsgálatára a társadalomtudomány is igényt tarthat, elsősorban olyan új ágazatai révén, mint a szemiotika, kommunikációelmélet, antropológia.

Feltevődhet a kérdés: mi teszi indokolttá egy ilyen, látszólag képlékeny, megfoghatatlan, ám az empirikus tapasztalatban gyakori jelenség vizsgálatát. Alaphipotézisünk az, hogy a haragnak mint folyamatosan fenntartott mikrotársadalmi jelenségnek a szóban forgó emberi közösségekben jól meghatározott szociális funkciója van.

Feltevésünk bizonyításához a jelenség „miért”-jére kell rávilágítani, de ez aligha tehető meg néhány előmunkálat elvégzése nélkül. Elsősorban a hasonló témájú vizsgálatok eredményeit kellene számba venni, azonban a társadalomnéprajz figyelmét mindeddig elkerülte ez a jelenség. A tárgyi világ kutatásához hasonlítható leírások, számbavételek nem születtek, éppen ezért a következő lépésekben közelítem meg a témát:

- a. mi az a jelenség, amit harag-eseménynek nevezünk a vizsgált közösségre vonatkoztatva,
- b. a harag-eseményeket a közösségekben hogyan jelenítik meg, illetve milyen cselekvéssorozatokot, stratégiákat, gesztusokat használnak a közösség tagjai,
- c. végül: melyek a jelenséget generáló, éltető feltételek, miért kel életre a harag.

Talán nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy a harag-eseményeket vizsgálva kommunikatív cselekvések sokaságával találjuk szembe magunkat, amelyek arról az emberi közösségről közölnek információkat, amelyben születtek. Arról is meggyőző a tapasztalati valóság, hogy harag csak egymást ismerő emberek között, valamilyen emberi közösségekben születhet. Bevallott célom, hogy a harag-események vizsgálatával a közösség működéséről, időbeni változásairól ismereteket szerezzek. Közelebbről a vizsgált társadalmi környezet kapcsolathálózatára fordítok nagyobb figyelmet, mivel a harag-események e hálózatban „teremnek”.

A VIZSGÁLAT SZÍNHELYE ÉS MÓDSZERE

A harag az emberi interakciók világában születik. Olyan környezetben, amelyben intenzív szociális élet zajlik, az interakciók (kölcsonös viszonyok,

kölcsönös ráhatások) gyakran ismétlődnek, az egyének között megvan annak a feltétele, hogy a vizsgált jelenség kifussa magát: megszületik, kifejlődik és széthull. Természetesen ez a három fokozat a jelenség modellszerű váza, a valóságban többféle átmeneti állapot létezik. A kedvező feltételeket a szociális alkalmak ismétlődésében és a résztvevők korlátozott számában láthatjuk. Ebből a megfontolásból a vizsgálat terepétül a falut választottuk. Belátható kiterjedésű, differenciált társadalmi környezetként a falu sűrítettebben tartalmazza a fenti feltételeket, mint a városi környezet. Kutatási módszerként a résztvevő megfigyelést és a kikérdezést használtuk. Az adatközlőkhöz és a megfigyelt egyénekhez több évtizedes folyamatos kapcsolat főzött, a terepmunkát megkönnyítette ez a viszony. A résztvevők érintkezéseit számos alkalommal módunkban állt megfigyelni, tapasztalataink alapján megfejthettük az interakciókban álló felek gesztusainak jelentéseit. A gyakori közvetlen jelenlét azzal a haszonnal járt, hogy sikerült „eltűnni” az illető helyzetekben, a résztvevők számára pusztán egy ott lévő közömbös személyt jelentettünk, így a kutató jelenléte nem befolyásolta a viselkedésüket.

A társadalomkutatás új diszciplínái fokozott figyelmet fordítanak a kutató - vizsgált környezet viszonyának ismertetésére. A megfigyelő helyzete döntő módon befolyásolja azoknak az adatoknak a valós értékét, amelyeket elemzés céljából birtokba vesz. Az adat fogalma tág jelentésű: adatnak foghatunk fel egy pillanatnyi gesztust, egy arckifejezést éppen úgy, mint egy önéletrajzi visszaemlékezést.

Adataink valóságértékét az biztosította, hogy a megfigyelt szociális alkalmakon nem mint megfigyelő, hanem mint másokkal egyenrangúan cselekvő személy vettünk részt. Ez az állapot megőrizte az interakciók lefutásának természetességét, s így a jelenségek integritását megóvó alapvető követelmény valósult meg. Ez a vizsgálat első két lépésénél biztosított előnyöket.

Végző célként, ahogy Alfred Schütz mondja, „mindenekelőtt nem a mások nyílt magatartása érdekel, sem pedig az: hogy hajtanak végre gesztusokat és testi mozdulatokat, hanem intencióik, és amit ez jelent: azok a motívumok, melyekből kiindulva és amelyekre alapozva ők (mások) úgy cselekszenek, ahogyan cselekszenek” (idézi Aron Cicourel 1984. 254).

A falu - amely e vizsgálat terepe - egy magas dombvidéki tájegység kisvárosának vonzáskörébe esik, a lakosság foglalkoztatásában az iparnak (fém- és bányaipar), a helybeli termelőszövetkezetnek, valamint a szolgáltatásoknak van szerepük. Az egyéni kapcsolatháló alakulását meghatározó egyik legfontosabb társadalmi tényező a helyi foglalkozásszerkezet. A hagyományosan intenzívnek számító szomszédsági, rokonsági kötelékek leépülőben vannak, sokat veszítettek jelentőségükből. Új típusú kapcsolatok szövődnek a munkatársak, szaktársak, az ugyanazzal az autóbusszal ingázók, az ugyanabba a váltásba járók között. Az olyan intézmények, mint a

komaság, régebb a falu finoman hierarchizált világában az azonos szinten levők között kötődtek, ma főleg az említett új tényezők függvényében épülnek.

Bár a század első negyedében nem volt ritka a nagy család (öt-hat gyermek), mára az ideáltípus a kétgyermekes család. A régebbi természetes szaporulat több hullámban rajzolt ki az ipari övezetek felé, ennek folytán alig van család, amelynek ne lenne rokonsága valamelyik nagyvárosban. A lakodalmakra, temetésekre, halottak napjára az elszármazottak többsége hazautazik a faluba.

Az emberi kapcsolatok minőségi változásokon mentek keresztül, ezt csak az idősebb nemzedék érzékeli. „...Ezelőtt nagyobb körbe volt a jóindulat egymással szembe kifejezve. De nem hogy csak szóilag kifejezték, hát ilyen kalákszerűségök, az építésnél annyi mindent hordtak díjmentesen, úgy kalákába, jó szántukból, hogy szinte egy házra való anyagot. Most? Most építhetsz egész nyugodtan a kapun belül, mert senki sem lát, senki sem törődik veled.” (60 éves férfi). Egyféle kalákszellem azért fennmaradt, erre két példát hozhatunk fel: a kiskorú árvák részére pénzt szoktak gyűjteni, a közelmúltban a termelőszövetkezetnek figyelmetlenségéből tetemes kárt okozó fiatalember megsegítésére a faluban gyűjtést szerveztek, és a kárt megtérítették. (Mindenkinek adakozott, két személy kivételével, s mivel témánkhoz tartozik, megemlítjük: két haragos jómódú testvér, egymástól függetlenül, nem adott semmit).

A falu „szóbeli hírfogalmának” (Biró, Tett. 1986) témáira figyelve megállapíthatjuk, hogy az emberek közti kapcsolatokról való beszélés előkelő helyet foglal el. A spontánul szerveződő beszélési alkalmakon főleg a fiatalok közti, esetleg házassággal végződő párkapcsolatok szövődését kíséri a legnagyobb figyelem. Ennek egyik, bennünket érdeklő magyarázata, hogy a házasságkötés új viselkedésmódokat követel meg nemcsak a házastársaitól, hanem az addig esetleg csak kölcsönös ismeretségben lévő felektől is. Ezek az új kapcsolatok pedig nem mindig harmonikusak; súrlódásra, konfliktusra is akad bőven példa, harag-események születnek, friss híryannyal látva el a falu kommunikációs rendszerét.

A KAPCSOLATTÍPUSOKRÓL

Már említettük, hogy a vizsgálatra kiválasztott jelenség a személyközi interakciók világának terméke. Ezekre a társas kölcsönhatásokra az emberi kapcsolatok biztosítanak keretet. Az elemzés érdekében meg kell néznünk, milyen is ez a közeg, az a kapcsolatvilág, amelyben vizsgálódunk. Viszonyítási pontokra van szükségünk ezen az egyelőre ismeretlen terepen, hogy harag-eseményeinket elhelyezhessük.

Az antropológusok az emberi kapcsolatokat többféleképpen rangsorolják, nézzünk ezúttal egy hasznosíthatónak látszó osztályozást:

- a. genealógiai (vérségi) kapcsolatok (pl. rokonság)
- b. területi (territoriális) kapcsolatok (pl. szomszédság)
- c. választható kapcsolatok (pl. barátság, közeli ismeretség folyamatos ápolása)

d. kényszerkapcsolatok (azok a kapcsolattípusok, amelyek az egyik résztvevő nyilvánvaló előnyét szolgálják, és ezért éltetik. Az egyik résztvevő a kölcsönös kapcsolatban az adó, a másik a haszonélvező, nyilván ez utóbbi az aktívabb a kapcsolattartásban).

Ezekben a kapcsolatokban a résztvevők (a továbbiakban a kapcsolatvégpontok kifejezést használjuk) az interakciók páros helyzeteiben különféle szerepekben jelennek meg. (pl. testvér, szomszéd). Ha a szerepek (és nem a kapcsolatvégpontok) közötti viszony szempontjából nézzük ezeket a kapcsolattípusokat, akkor észrevehetjük, hogy a, b, c esetekben a szerepek mellérendelő, szimmetrikus viszonyban vannak. A d. esetben az interakciókat az adó szerep uralja. E szerepviszonyok nyomán szimmetrikus (a, b, c) és aszimmetrikus (d) kapcsolatokat különböztetünk meg.

A vizsgált társadalmi környezetet a fenti négy kapcsolattípus szövevényes hálózata jellemzi. Az egyén e hálózatban olyan csomópontnak képzelhető el, ahonnan a társadalmi tér legkülönbözőbb pontjai felé (ahol szintén más csomópontok helyezkednek el) futnak szálak. A kapcsolatok természetétől függően változik az összekötőszálak „szakítószilárdsága”. De nemcsak erősségük, hanem „színük” is különféle aszerint, hogy az intimitások, kölcsönösségek milyen fokozatai áramlanak ezeken a vezetéseken egyéntől egyéniig. E kapcsolatok mikrovilágának elemei nem mindig különíthetők el, csak akkor, ha ismerjük a hátteret, azokat az elemeket, amelyeknek a kapcsolatszervezésben, kapcsolatfenntartásban szerepük van.

Hogy szemléletesebbé tegyük a kapcsolatok működését, az interakciók kapcsolattípusok általi meghatározottságát, egy folyamatában megfigyelt interakció-sorozatot mutatunk be.

Színhely: a falu főutcájának körülbelül hétszáz méter hosszú szakasza. Résztvevők: 1. negyvenöt éves férfi, akit ezen az útvonalon végigkísértünk, 2. szembejövő más egyének (szám szerint hatan). Abban a rövid időmetszetben, mialatt emberünk (a továbbiakban E) mögött haladtunk, a szembejövő egyénnel való találkozás az ő számára öt interakcióban való részvételt jelentett. A használt viselkedéselemek, gesztusok megfigyelhető jelentései esetenként különböztek egymástól, természetesen különbözött az interakciók lefutása és hangulata is. Ha nem lennénk tájékozottak ebben a környezetben, a gesztusnyelvből akkor is megállapíthatnók, hogy E a szembejövővel már e találkozást megelőzően kapcsolatokat alakított ki, és a szemünk előtt a kapcsolatok újrafelvétele játszódott le.

Íme az interakciók résztvevői:

1. E - rokon (idős asszony)
2. E - azonos szociális helyzetű kortárs egyén

3. E - szomszéd
4. E - 2 gyerek, 8-10 évesek, akik közül az egyik közeli rokon
5. E - ismerős (akivel laza a kapcsolata).

Megfigyelésünk szerint E az interakciók során a másik résztvevőhöz főződő kapcsolata függvényében változtatta az olyan viselkedéselemeket, mint a gesztusok, arcmimika, hangszín, intonáció stb. A környezet részéről létezik egy általánosan elfogadott elvárás (szerep), amely szerint egyféleképpen kell viselkedni a szomszéddal, másféleképpen az idős rokonnal stb. De megfigyelhető volt - az elvárások ismeretében -, hogy E a szokásosnál hidegebben viselkedett az 1. találkozón, és a megszokottnál szívélyesebben az 5. esetben. Az egyén szerepmegvalósítása tehát ebben a két esetben nem felelt meg a szerep közösségi előírásainak. A különbség oka a helyzet különlegessége lehet, amit csak akkor tudunk megmagyarázni, ha ismerjük a kapcsolat előtörténetét, vagy a két személy között várhatóan bekövetkező eseményeket, amelyek az egyéni viselkedést befolyásolták.

A szerepmegvalósítás eltérései az egyén jelenbeni vagy jövőbeni helyzetének - a társakhoz főződő kapcsolatoknak - értékeléséből származnak. A saját helyzetről való tudás tulajdonképpen tükröződése az egyénben annak az önmagáról alkotott képnek, amit a társak világában betölt. Ez a kép, az „én-kép” nagymértékben a társas környezet közvetítésével, a környezet visszajelzéseiből alakul ki, és nagy szerepe van az interperszonális kapcsolatok szervezésében. A kialakulás folyamatát olyan szociálpszichológiai jelenségek vezérlik, mint az interiorizáció, azonosulás, hasonlóság stb.

Visszatérve példánkra: a találkozások alkalmával a személyközi viszonyok tartalma rövid időre felvillan a szóbeli interakciókban és a metakommunikációs jelekben. Egy következő találkozásig megerősíthetik vagy kétségessé tehetik az eddigi kapcsolatot. A kapcsolatvégpontok mikrovilágát az a közös háttértudás szervezi, amit egymásról eddig elraktároztak a szemtől-szembeni interakciókban vagy más személyek közvetítésével.

A következőkben bemutatjuk egy egyéni kapcsolathálózat vázlatát azzal a céllal, hogy a későbbiekben vizsgálandó harag-eseményeket elhelyezhessük a kapcsolathálóok egészének terében (lásd az ábrát). A kapcsolat-egész grafikus felosztásához nem tartottuk fontosnak mellékelni a mennyiségi mutatókat (milyen típusú kapcsolatból hány van), és az időbeni változásoktól is eltekintünk. Pusztán egy egyén (52 éves falusi asszony) kapcsolat-egészének szinkron metszetéről van szó. A már említett négy kapcsolattípust (a, b, c, d) további két szférába csoportosítottuk: az „egyént” a kapcsolatokban „fogvatartó” viszonyok természete szerint:

1. Imobil szféra: az adott kapcsolatokat foglalja magába, amelyekbe az egyén beleszületik, és amelyekbe élete során beletartozik, függetlenül attól, hogy elhanyagolja vagy ápolja ezeket a kötődéseket.

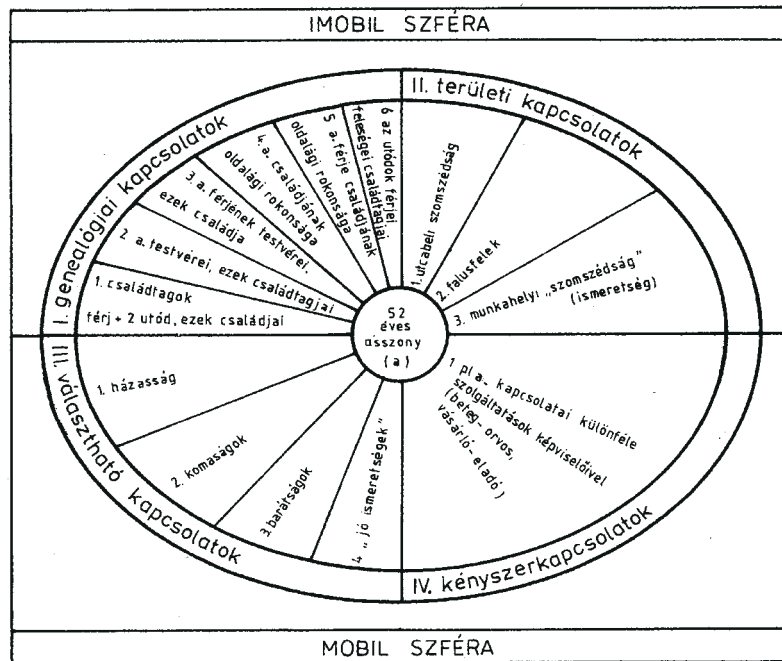
2. Mobil szféra: azok a kapcsolatok, amelyeket az egyén saját maga létesít, ő választja meg kapcsolatai végpontjait, időtartamát.

Jelen írásnak nem célja, hogy részletesebben foglalkozzék az emberi kapcsolatok morfológiai problémáival, de szeretnénk utalni arra, hogy az ember mindennapi társadalmi létezésének megismerésében az egyéni kapcsolathálózatok vizsgálata, különféle összehasonlító elemzésekkel kombinálva (pl. generációk, státuszok szerinti változásai stb.), a kutatás sokat ígérő ágazata lehet (vö. Mitchell, 1969).

MI A HARAG?

Az előbbi előkészítő lépések után most felvethetjük az első megválaszolásra váró kérdést: mi a harag, mit jelent a vizsgált környezetben?

A mindennapi életben a harag fordulatot jelent két egyén viszonyában. Az őket eddig összekötő kapcsolat valamiért átminősül, az egymás irányában addig használt viselkedés-együttest, amivel a kapcsolatokat ápták, mostantól (a harag beálltától) felfüggesztik, az ezután esedékes interakciókat másképp (más „töltetű” gesztusnyelven) oldják meg. Nem állíthatjuk, hogy megszűnik mindennemű kapcsolat közöttük, de most már új szerepekben, haragos felekként állnak egymással szemben.

Ezeknek a személyközi változásoknak a megjelenítése mindig szociális alkalmak keretében történik, az illető alkalom kínálta feltételek és lehetőségek igénybevételével. Mielőtt rátérnénk a haragviselés „hogyan”-jának leírására, bemutatjuk a rendelkezésre álló anyagot. A felkutatott harag-eseményekről nem állítható, hogy a vizsgált társadalmi környezet teljes készletét kimerítenék. Ennek objektív okai vannak: egyrészt az illető emberi környezet létszáma (kb. 1500 lélek), másrészt az egyszemélyes kutatói „apparátus”. A bevezetőben említett feltevések bizonyítására (a haragviselésnek szociális funkciói vannak, amit sarkítva úgy is fogalmazhatnánk, hogy a harag szükségyszerű jelensége a vizsgált kulturális környezetnek) az elemzésre kiválasztott anyagmennyiség elegendőnek látszik.

Többféle csoportosítási szempont kínálkozik, osztályozhatunk a résztvevők közt a harag-eseményt megelőző kapcsolat, az időtartam, az intenzitás, a kiváltó okok szerint. Abból kiindulva, hogy harag csak ott születhetik, ahol a felek közt már előzőleg kiépült valamilyen kapcsolat, helyesnek látszik, ha harag-eseményeinket azok szerint az emberi kapcsolattípusok szerint csoportosítjuk, amelyekben „megteremnek”. Ugyanakkor nem lehet elhanyagolni az adatközlők megjelölte, haragot kiváltó okokat sem. Az más kérdés, hogy az elemzés során ezeknek az okoknak majd milyen jelentést tulajdonítunk.

Táblázat a harag-események osztályozásával

OKOK	Geneológiai kapcsolatok	Territoriális kapcsolatok	Választható kapcsolatok	Kényszer kapcsolatok	Összesen
Anyagi javak	16	5	4	3	28
Szimbo-likus javak	3	12	5	–	20

Amint a táblázatból látható, a harag-események háromnegyed része az ingatlan szféra két kapcsolattípusába sűrűsödik, és csak egynegyede a mobil szférába. E megoszlást a két szféra kapcsolattípusainak eltérő jellege részben megmagyarázza. A mobil szféra kötelékeiből ki lehet lépni, ezeket a kapcsolatokat meg lehet szakítani anélkül, hogy sor kerülne a haragviselésre, egyszóval lehetőség van alternatívákra. Az ingatlan szférában az adott kapcsolatrendszerben kell élni, itt az érdekek gyakran keresztezhetik egymást, „testközelit” kapcsolatokról van szó. Itt húzódik a háttérben az anyagi bázis, ami fölött az egyének „megosztoznak”, ebből születik a legtöbb konfliktus. Ugyanakkor a társadalmi szabályozások arra kötelezik az egyént, hogy szociális életének egy részét ebben a kapcsolatkörnyezetben valósítsa meg. A rokonság és a szomszédsági kapcsolatháló mentén főleg a létfenntartás

körébe tartozó események szerveződnek, amelyek az illető életforma „kötelező” tevékenységei (pl. a kölcsönös segítségnyújtás alkalmi). Gyakran kerülhet sor a kapcsolatvégpontok között olyan „nem kívánt” interakciókra, ahol az egymásnak ellentmondó egyéni nézetek, attitűdök konfliktusforrássá válhatnak.

Szembetűnő az imobil szféra két kapcsolattípusában a harag-események okok szerinti megoszlásának fordított polarizáltsága. Mielőtt ennek lehetséges magyarázatára kitérnénk, körvonaloznunk kell, mit értünk szimbolikus javakon. E fogalommal azokat a pozitív viselkedés- és magatartásformákat jelöljük, amelyekből az egészséges egyéni identitástudat építkezik. Például ilyen pozitív értékek: becsületesség, őszinteség, szorgalom, munkaszeretet, segítőkészség stb. Megkérdőjelezzük presztízsrontó aktusnak minősül, és identitászavarhoz vezethet. Az egyensúly helyrebillentésének egyik stratégiája a haragviselés. A fordított polarizáltság arra enged következtetni, hogy a geneológiai kapcsolatokban ritkább a presztízsrontó tevékenység, a konfliktusok okai inkább anyagi természetűek. A területiális kapcsolatokban az anyagi bázis egy keskeny szelete lehet közös, a térbeli közelségből következő gyakori interakciók konfliktusforrásai a szimbolikus javak birtoklása körül csoportosulnak.

A legkevesebb a harag-esemény a kényszerkapcsolatokban. Itt a két interaktor között annyira aszimmetrikus viszonyok uralkodnak, hogy ritkán kerül sor haragra, a felmerülő érdekkonfliktusok megoldásának valószínűleg más módozatai léteznek. A szembenálló felek egyike (aki a kapcsolatokban alárendelt) ritkán vállalja a haragot, ha fontosak számára az illető kapcsolatban kielégíthető érdekei.

A fentiekből az a következtetés körvonalazódik, hogy a harag-események a „szimmetrikus” kapcsolatok sajátosságai, ahol az egyének egyenlő felekként nézhetnek szembe egymással.

HOGYAN KEL ÉLETRE A HARAG?

Ahogy már jeleztük, a harag nyomán elsősorban az interaktorok szentől-szembeni helyzeteiben áll be gyökeres fordulat. Többféle, egymáshoz illeszkedő jelekből álló viselkedési idióma szerveződik abból a célból, hogy felmutassák és minden alkalommal konszolidálják az új állapotot.

A haragos felek nem keresik, sőt kerülnek (ez is egy gesztus) az interakciókat, de a falu világában nem lehet elkerülni a találkozásokat. Az első és legszembetűnőbb jel a külső szemlélő számára az, hogy a felek beszüntetik a szóbeli interakciókat. Nem gyakorolják a szokásos üdvözlésformákat, „nem beszélgetnek” egymással. Ezzel párhuzamosan haragra utaló, haragot jelentő gesztusokat kezdenek használni. (Indokolt lenne a haragot jelző gesztushasználat alaposabb elemzésénél a nemek szerinti differenciálás. A vizsgált környezetben a férfiak mértéktartóbbak, a haragot hirdető gesztuskészletüket nem mozgósítják olyan vehemensen, mint a nők.)

Nézzünk néhány esetet. Hogyan történik például egy utcai találkozás? A felek igyekeznek a másikat nem létezőnek tekinteni: mereven előrenézve mennek el egymás mellett, szélsőséges esetben enyhén az ellenkező oldalra fordítva fejüket, megspórolva az idegennek is kijáró, a köszönőtávolságon belüli pár másodpercnyi oldalpillantást. Rendszerint szokás gondterhelt arcot ölteni, de a színlelt vidámság vagy az elmélyült társalgás is előfordul olyan helyzetekben, amikor az egyik fél nem egyedül, hanem ismerősével közeledik haragosa felé. Az elmélyült társalgó szerepének felöltésével lefoglalható az ismerős, eltakarható, kisebbithető a szembejövő másik.

Bonyolódik a helyzet, ha a haragosok más jelenlévőkkel együtt hosszabb lefolyású esemény résztvevői, és ez idő alatt arra kényszerülnek, hogy egymás jelenlétében cselekedjenek. Ilyen alkalmak az olyan nyíltszíni gyülekezetek, mint a bevásárlás, autóbuszra várakozás, gyülekezés lakodalomra, temetésre stb. Az ilyen esetekben érvényesülő szociális kontroll következetes viselkedést vár el a két féltől. Kerülni kell a félreértelmezhető gesztusokat. A környezetnek ez az elvárása pszichikai terhet is ró az egyénre. A szemtől-szembeni helyzeteket kerülni kell, át kell nézni a másikon. Állandóan szabályozni kell a térbeli helyzetet. Ez az egyik legfontosabb módja a megszakított kapcsolat hírüladásának. Más esetekben, amikor az egyénnek olyan rituális üdvözlő gesztusokat kell tennie, mint a kézfogás, akkor - ha a jelenlévők között az érkező haragosa is ott van - a hallgatóságos megegyezés szerint a haragosak nem fognak kezét. Ez egyértelműen jelzi a jelenlévő másoknak, hogy az ellenséges viszony továbbra is fennáll közöttük.

Olyan találkozási alkalmakkor, amelyek előre megtervezettek, és az esemény résztvevői ismertek (pl. lakodalom), ha két haragos fél is van köztük, akkor gyakori stratégia, hogy az a fél, amelyiknek az alkalomhoz főződő elkötelezettsége lazább, megtagadja a részvételt. Ezt a lépést általában akkor teszik meg, ha az illető szociális alkalom nem tartogat kellő „rejtekhelyet”, a felek nem tudnak elvegyülni a társaságban, és egymás közeli jelenlétét nehezen viselik el. A haragos felek kizárják egymást saját szociális életükből. Az olyan intézményesült kapcsolatformák, mint például a kölcsönös segítségnyújtás, megszűnnek.

Nem nehéz észrevenni, hogy a fent felsorolt magatartásmódok, viselkedésminták egyik szervezőelve a másik fél tagadása. Ha az egyén a közvetlen környezetében felfedezi a haragosát, akkor egész gesztuskészletével azt adja a környezetértésére, hogy eltekint a másik jelenlététől, cselekvésaitől, egyszóval tagadja a másik létét. Ugyanakkor a fenti viselkedéselemek másik lényeges funkciója az ellenséges viszonyban álló felek védekező stratégiájának megvalósítása. Azáltal, hogy minden kínálkozó alkalommal elhatárolják magukat, tulajdonképpen hozzáférhetlenné teszik saját világukat, minimálisra csökkentik azokat a támadható felületeket, amelyek a másik fél számára további célpontul szolgálhatnak.

A haragos felek viselkedésmódja nemcsak szemtől-szembeni helyzetekben változik meg. A felek közvetlen környezetükhöz főződő viszonyában is új elemek jelentkezhetnek. Nézzünk egy idevágó példát: „Van egy bogaras szomszédunk, aki a tőle harmadik házban lakó szomszédjával haragban van a kert felett, ami ma már egyiküknek sem tulajdona. Ennek a szomszédnak a kertjén kell minden ősszel egyszer szekérral áthajtsunk, hogy hazahozzuk a feleségem után kapott parcelláról a termést. Mindig apám szokta megkérni annak rendje-módja szerint, hogy nem engedné-e meg, mert máshol nem lehet elhozni. Most legutoljára hátrajön az öreg is a kertbe, s kezdi szidni a haragos szomszédját, hogy „nézzétek meg, ez a vak hátracsapta a tehenét legelni, s az én kertemet mind összetapodta”. Na, mondja apám, hát mi is elég kárt teszünk, a kerekék is belevágnak a parlagba, a lovak is tapodják. „Az nem számít fiam, az más, de ez a vak, ez a tehenével...” (30 éves férfi). Mi történik itt? Az egyik haragos a stratégiáját - a környezete pártfogását kereső stratégiáját - nyilvánítja ki önkéntelenül. Tőle szokatlan engedményekre is képes, nagylelkűségével azt próbálja sugallni, hogy az ilyen emberre, mint ő, nem lehet rosszat mondani, s a haragért a másik felet, a „vakot” (mondanunk sem kell, az illető nem vak) terheli a felelősség. Az önmagáról forgalmazott képpel - a haragos féllal való rivalizálásban - környezete értékelését igyekszik a maga javára fordítani.

Más esetekben a haragos felek közvetlen hozzátartozói a mikrotársadalmi környezet előtt nyomatékosítják elkötelezettségüket egyik vagy másik irányba. Ez történik például olyan helyzetekben, amikor két család egy-egy tagja haragban van, de mindkét oldalon az azonos pozíciójú egyének (pl. a férjek) úgy döntenek, hogy nem azonosulnak a beállott helyzettel, és tovább ápolják egymás között az addig létező kapcsolatot. Ekkor gondosan vigyáznak arra - gondosabban, mint addig -, nehogy valamely cselekedetük félreértelmezhető, szándékukkal ellentétes jelentésű legyen. Ilyenkor kerül sor az enyhén túlzott figyelmességre, előkészített, érdeklődő kérdésekre, az addig megszokottnál szívélyesebb köszönésekre és más olyan gesztusokra, amelyek elsikkadtak volna, ha nincs a háttérben a hozzátartozók közötti harag. Hogy ily módon elhatárolják magukat a közvetlen környezetükben beállott állapottól, annak elsősorban kifele, a szociális környezet fele van jelentősége, amely értékkel, képet formál az egyénről. A haragot kifejező jeleket, gesztusokat a szocializációs folyamatokban tanulja meg és gyakorolja be az egyén. Megfigyeléseim szerint a harag-eseményeket minősítik, legalább két kategóriába sorolják. A szóhasználat is tükrözi ezt a megkülönböztetést: más üzenete van annak a kijelentésnek, ha valakikről megállapítják, hogy (a) „haragban vannak”, vagy ha azt mondják, hogy (b) „na, megvan a nagy harag”. Az (a) ponthoz tartozó esetek mondhatni köznapiak, elfogadottak, „nem vernek fel nagy port”. A haragos felek nem álltak közvetlen, szoros kapcsolatban a környezet bonyolult kapcsolathálózatában, még sok

kötődési lehetőségük marad, a pozíciókat, amelyeket a felek egymás számára betöltöttek, mások is elfoglalhatják, és több-kevesebb sikerrel birtokolhatják a továbbiakban.

A második típus (b) a „nagy harag”. A környezetnek az e típus iránti általános érdeklődését megfigyeléseink szerint a következő mozzanatok magyarázzák: a haragnak ez a típusa az egymással intenzív kapcsolatban álló egyének között születik. Kölcsönösen részt vesznek egymás életében, a köztük kiépülő szoros kapcsolat következményeként személyiségük több rétegét fedik fel a másik fél előtt, árnyaltabb mikrovilág épül ki kettejük között. Közös világukat külsővé is teszik, a különféle szociális alkalmakon más résztvevők is értesülhetnek róla.

Ha ilyen kapcsolatban következik be az „átfordulás”, a harag, akkor a felek addig kiépített külön világa összeomlik. De nem is ez a fontos a környezet számára, hanem az, hogy külön-külön a felekhez fűződő viszonyában hallgatólagosan benne foglaltatott a másikhoz való viszony is: a környezet például arra is figyelt, hogy az egyik kapcsolatvégponttal (A) való interakcióiban ne kövessen el sértéseket a másik kapcsolatvégpont (B) címére. Röviden: úgy viszonyult A-hoz, mintha B is jelen lenne.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a harag megjelenítése társadalmilag szabályozott viselkedésmintákból áll. Az adódó helyzetekben az egyének személyközi (ellentétes) kapcsolataik pillanatnyi állapotát kifejezhetik az érvényes szabályozásokat betartva úgy, hogy ezzel ne zavarják meg az illető szociális alkalom menetét. Természetesen e cselekvésekben az egyén valódi indítéka nemcsak a szociális alkalom épségének megőrzése, hanem a társak ráirányuló tekintetére való figyelés is. E tekintetek formálnak véleményt róla, helyezik el, értékelik az egyént.

MIÉRT ÉL A HARAG?

Amint láttuk, a haragot kiváltó változatos okok két szférából verbuválódnak: 1. az anyagi, tárgyi javak és 2. a szimbolikus javak világából. Észre kell vennünk, hogy az okként megjelölt javak tulajdonképpen a harag tárgyát jelentik, azt az önálló entitást, amely felett a harag megszületik.

Ha esetenként összehasonlítjuk a haragot kiváltó javak értékét és azoknak az előnyöknek az értékét, amitől a harag megszületése folytán az egyén elesik, az esetek döntő hányada azt mutatja, hogy a harag mindig veszteséggel jár. Jó példa erre az a három évtizedes szomszéd-harag, amelyben a hajdani konfliktusforrás egy összecserélt vagy eltulajdonított üres zsák. Ha csupán a kölcsönös segítségnyújtási alkalmak elmaradt hasznát számoljuk fel, már e mögött is eltörpül a harag tárgyának értéke.

Látható, hogy a fenti szempontok nem magyarázzák a harag létét. Az eddig szórványosan felhozott példák alapján is kijelenthetjük, hogy a haragot elindító indulatot a különféle javakhoz való viszonyok megkérdőjelezése

váltja ki. Mindaz, amiről az egyén úgy gondolja, hogy őt megilleti (rendkívül széles ez a skála, az örökségből való részesedéstől a társak értékeléséig), a másokkal való kapcsolataiban mint elvárás jelenik meg: kifejezetten vagy hallgatólagosan elvárja, hogy a számára jelentős személyek elismerjék a javakból őt megillető részt, vagyis az ő viszonyulásának az érvényességét. A probléma akkor kezdődik, amikor azt tapasztalja, hogy mások nem úgy értelmezik ezt a viszonyt, mint ő. Akadályokat gördítenek e viszony gyakorlásának útjába. Ezek az akadályok igen változatosak lehetnek, kezdve az eltulajdonítástól a presztízsrontásig.

Milyen akciókra vállalkozik az egyén az akadályok elhárítása céljából? A kapcsolat természetének függvényében vagy nyílt harcot indít az akadályt támasztó fél meggyőzésére, hogy a saját értékelő szempontjait a másikkal elfogadtassa, vagy elnapolja a meggyőzést, ha számára a kapcsolat további fenntartása előnyösebb, mint a konfliktus vállalása. Egyik megoldás sem veszélytelen a további kommunikációs praxis szempontjából.

A fent elmondottakból az a kézenfekvő következtetés adódik, hogy a harag megszületése ott esedékes, ahol az egyének egymásra vonatkoztatott elvárásai nem harmonizálnak, nem esnek egybe. Közelebbről meg kell néznünk tehát, hogy miből áll össze a másokkal szemben tanúsított elvárás. Kanyarodjunk vissza empirikus tapasztalatainkhoz. A haragról való beszélésben előfordulnak olyan közszájon forgó sztereotip szókapcsolatok, amelyekből a bennünket érdeklő mögöttes elemekre lehet következtetni. (a) „Majd megmutatom én neki!”, (b) „Ki vagyok én mellette!”, (c) „Nem állok le vele vitatkozni.”, (d) „Nem kértem én magától se tanácsot, se kalácsot!”, (e) „Nem vártam volna ezt tőle!”, (f) „Hát ezt érdemeltem én azok után, amit érte tettem?” és más hasonló tartalmú kijelentésekről van szó.

Kérdésfelvetésünk szempontjából legalább két fontos dolog derül ki a fenti megfogalmazásokból. Egyrészt az, hogy az első négy kijelentést megfogalmazó egyén (E) saját magát és a másikat (M) összehasonlítja, ebben a műveletben pedig mindig igyekszik önmagát elhatárolni, értékben, fontosságban a másik fölé helyezni. Másrészt a két utolsó kijelentésben E csalódottsága az M-mel szemben támasztott elvárások be nem teljesülését, vagy olyan akciók bekövetkeztét jelenti, amelyekre E nem számított M részéről. E gesztusa, amellyel saját értékskáláján önmagát M elé helyezi, azokra a szubjektív folyamatokra utal, amelyeknek végeredménye az önmagáról alkotott kép. E azonosul ezzel a képpel, hisz abban, hogy ő olyan, amilyennek önmagát elgondolja, interakcióiban ennek függvényében cselekszik.

Ugyanakkor abból következően, hogy E és M kortársak, egyazon szociális környezetnek a tagjai, lehetővé válik, hogy egymásról kölcsönösen, folyamatosan tapasztalatokat szerezzenek, tehát külön-külön a másiktól is kialakítsanak egy képet. Ez a tapasztalás egy állandóan változó dinamikájú folyamat az egymás irányából érkező ingerek hatására, úgyhogy a kialakult

kép nem statikus. Az elvárások e két kép eredője mentén csoportosulnak az illető környezet társadalmi jóváhagyása szerint.

Amint láttuk, a harag-események születésekor a személyes kapcsolatokban „nem jönnek be” a másiktól elvárt viselkedésminták, cselekvésmódok. Ennek a ténynek legalább két oka van:

1. Hamis „én-kép” alakul ki az egyénben önmagáról, ami nem vág egybe azzal a képpel, amit a vele interakcióba kerülő társai formáltak róla. Saját képességének, teljesítményeinek értékelésében az igény szintje rendszerint alacsonyabb, mint amivel a társai teljesítményeit értékeli. E hamis én-képből indul ki, amikor magatartásmódokat, igényeket támaszt másokkal szemben, más szóval a hamis én-képből kiindulva értelmezi a saját szituációját. Az értékelésbeli összhang hiánya az egyén és a társak között az elvárások (mint a viszonyulások kifejezői) szintjén kel életre.

2. Hamis „ő-kép” - nevezzük így az interaktorról, a másik személyről (M) formált képet, amely akkor jön létre, amikor az egyén különböző indítékokat, szándékokat, attitűdöket tulajdonít interakciós partnerének, és ezek M cselekvéseiben, viszonyulásaiban nem következnek be. Főleg affektív módon viszonyul hozzá, olyan vonásokkal ruházza fel, amelyek M-nek nem sajátjai, és amelynek említett nem kívánatos következményei szintén a szemtől-szembeni helyzetekben bukkannak fel.

Az alábbi példában a két hamis kép működéséből születő zártas kommunikációs eseményt szemléltetjük:

„Jó pár évvel ezelőtt hazamentem a falumba, hogy szüleimnek segítsék az őszi betakarodásban. A cukorrépával dolgoztunk, a parcellánk szomszédos volt az M. bácsiéval, aki a faluban tőlünk a negyedik házban lakik. Akkor olyan volt a szabály, hogy a megtisztított répát le kellett adni, a lapit hazavihettük az állatoknak. Jön egyszer az öreg szekérral, se szó se beszéd, állítsa oda a lovakot a mi parcellánkra, s kezdi etetni a mi rakásainkból. Kérdem édesanyámat, ez miféle dolog? - Hadd el fiam, ne állj elébe, tudod jól, kivel van dolgod - mondja. Az igaz, hogy az öreg M. gögös, erős ember volt életibe, s jó gazda, az én szüleim szerények is, szegények is mellette. Nem is mertek szólani. Na, mondom, várjanak. Odamegyek M-hez: Figyeljen ide, a dolog úgy áll, hogy a földeket egyformán mérték ki, s ezen a parcellán semmi keresnivalója. Vigye el a lovakot, mert baj lehet belőle! Azóta nem köszönünk.” (36 éves városi munkás)

Ha az eseményt M. szempontjából nézzük, cselekvését két előfeltétellezéssel magyarázhatjuk. Megítélése szerint ő olyan ember, hogy ezt a gesztust a szomszédai szeme láttára megteheti (1), a szomszédai pedig olyanok, hogy velük ezt meg lehet tenni (2).

Természetesen fontos lenne ezeket az értékelési zavarokat alaposabban elemezni. Milyen motivációk működnek az egyénben, amikor önmagát felértékeli, illetve másokat leértékeli? (A továbbiakban csak erre az esetre

figyelünk, mivel a jelenség közvetlenül a témánkhoz kapcsolódik). A probléma megválaszolása a személyiség-lélektan kérdésköre lenne, amennyiben a pszichológiai mechanizmusok megismerését tűznék ki célul. Egy ilyen jellegű elemzés nem tekinthet el - ez az írás meg semmiképpen sem - attól a sarkalatos tényőtől, hogy „az emberi létezés szituacionális természetének megértése sorsdöntő az emberről szóló bármely tudomány kifejlesztése szempontjából” (Schütz 1984. 399). Bővebben szólva: a konkrét emberi események, történések valamilyen mértékben mindig annak a szituacionális kontextusnak a függvényei, amelyben előfordulnak, és csak ennek a szituacionális kontextusnak a megismerésével, figyelembevételével adhatójuk megfelelő magyarázat.

Hogy megértsük, miért gyakori a testvér-harag, miért lesz apró ügyekből évekig tartó kapcsolat-megszakítás, miért termelődhet az interaktorok között hamis kép egymásról, utalnunk kell a szociális környezet néhány sajátosságára. A jelenkori szociálpszichológia olyan személyiségfogalomra épít, amely egyszerre meghatározott pszichológiai és szociológiai tényezők által. E tényezők azokat a történeti, társadalmi szerkezeteket jelentik, amelyek a mindennapi élet legbanálisabb tényei mögött húzódnak.

A kapitalizmuskori faluról a történeti szociológia megállapítja, hogy lakóinak munkahelyi, települési, művelődési, közigazgatási közössége volt (Egyed 1981. 250). Ez az egység belülről azonban erőteljesen hierarchizált (u.o. 255). A hierarchizáltság nem annyira az anyagi kultúrára, az életmódra vonatkozik, hanem a szűkebb társadalomban létező presztízs-hierarchiákra. Egyrészt még erőteljesen tovább élnek a feudalizmuskori falu rendi tagozódásának tudati maradványai, másrészt az új korszakban „a verseny és a versengés, az új társadalmi rangsorolás fokozatosan áthatotta a közösségek magatartását, amennyiben az egyénnek s a vezető csoportnak nagyobb érvényesülési teret biztosított (u.o. 255). Ezek a történeti tények szempontunkból azért fontosak, mert társadalomlélektani következményeik ismeretében közelebb kerülünk az emberek közti történések megértéséhez.

A hierarchizáltság két pólusa között több közbeeső szintvonal húzódott, elválasztva az egymástól csak árnyalatokban különböző pozíciókat. A pozíciók rendszerében az egyén elfoglal egy helyet, amelyet a státus fogalommal jelölünk. A státus betöltéséhez szükséges feltételeket nem részletezzük, sok minden tartozott ide, az öltözéktől kezdve a más státusokhoz kapcsolódó kölcsönös kötelek, kötelezettségek betartásáig. Az egyén e szerepeket felölti, és több-kevesebb elkötelezettséggel alakítja.

Normák, szabályozások, megegyezései elvárások nyalábjai alkotják azokat a viselkedésmintákat, amelyek kötelező érvényűek bizonyos státusú egyének számára. Be nem tartásuk - amellet, hogy a környezet szankcióit váltja ki - rontja az egyén presztízsét is. Az említett szabályozások fennmaradása, újratermelése a szocializációs folyamatokban valósul meg. A családi

életet az aszimmetrikus viszonyok jellemzik (alá- és fölérendeltségek, vö.: Gazda K. 1980. 67-69, Gazda J. 1980. 296.). Ennek az intézményes elrendezettségnek a következménye a tekintélyelvűség - mint személyiségjegy - nagy gyakorisága.

A tekintélyelvű (autoriter) személyiségtypusról a társadalomlélektan megállapítja, hogy érzelmi-gondolati világát a merevség, a sztereotípiák képzésére való fokozott hajlam jellemzi. Előítéletek rabja olyan társadalmi ingerekkel szemben, amelyek elfogadása gondolati erőfeszítést igényel. Ugyanakkor túlzottan azonosul társadalmi szerepével, önmagát igyekszik kedvező színben feltüntetni stb.

Végezetül fontosnak tartjuk hangsúlyozni e személyiségtypus gyakori előfordulását vizsgálatunk színhelyén. Erre egyébként a néprajzi és a szépirodalmi munkák is bőven kínálnak bizonyító anyagot. A hagyományos, önellátó falu - mint differenciált társadalmi alakzat - kedvezett az autoriter személyiségjegyek kialakulásának.

BIBLIOGRÁFIA

Biró A. Zoltán 1986

Mondja már, szomszédasszony drága...” In: TETT 3.

Cicourel, A. 1984

Interpretatív eljárások és normatív szabályok a státussal és a szereppel való megbirkózásban. In. A fenomenológia a társadalomtudományban. Gondolat. Budapest.

Gazda József 1980

Így tudom, így mondom. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.

Gazda Klára 1980

Gyermekvilág Esztelneken. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.

Egyed Ákos 1981

Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben, 1848-1914. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.

Mitchell, J.C. 1969

„The concept and use of social networks” pp. 1-50 in J. Clyde Mitchell (ed.) Social Networks in Urban Situations. Manchester. England: Manchester University Press.

RITUÁLIS BESZÉD A HOMORÓDALMÁSI TEMETÉSEN

(Témamegjelölés)

Az alábbi dolgozat célkitűzése a temetésen nyilvánosan elhangzó rituális beszéd jelentéseinek vizsgálata. A beszéd jelentéseit három dimenzióban próbálom nyomon követni:

1. a rituális beszéd a temetés mint keretesemény menetében
2. a rituális beszéd jelentése az esemény résztvevőinek
3. a rituális beszéd jelentése magának a beszélőnek.

Célkitűzéseimnek módszertani következményei vannak: az 1. ponthoz empirikus leírás, a 2., és 3. pontokhoz az empirikus leírás mellett az elemző értelmezés is szükséges.

A KUTATÁS SZÍNHELYE

A vizsgálat helyszíne Homoródalmás (Románia, Hargita megye). A falu nevét először az 1332-es pápai tizedjegyzék említi, 17 kapuval, lakói bizonyíthatóan a XVII. század közepétől unitárius hitre tértek. Utólag a századok folyamán idegenből beköltözött családok egy katolikus parókiát is létrehoztak és fenntartanak, a szomszéd faluból beszolgáló plébánossal.

A település egy hozzávetőlegesen É–D irányú folyóvölgyben fekszik, középső része halmazfalu, szélein útifalu jellegű, a főbb útvonalak a folyóvízzel és a beletorkolló két kisebb patakka párhuzamosak.

Kapcsolatunk a település társadalmával és az anyaggyűjtés menete

Mivel a kérdező és felesége a szóban forgó lakói voltak és rokonaik ma is ott élnek, az elmúlt években igen gyakori kötelezettségük volt a temetéseken való részvétel. Különösen 1985-1986-ben volt több temetés a rokonságban (6). Ezeken a temetéseken a kapcsolatok természetétől, jellegétől függően különféle szerepekben vettünk részt, ám sohasem a megfigyelő vagy kutató szerepében. Nem merülhetett fel tehát a jelenség valamiféle befolyásolásának lehetősége. Az esemény menetét közvetlenül megfigyelhettük, „végigalakíthattunk” különféle szerepeket, a közeli hozzátartozótól a sírgödörásóéig.

A közvetlen, résztvevő megfigyelés mellett a rituális beszéd vizsgálatát a „beszélő emberek” kikérdezésével folytattuk. Szám szerint négy emberrel készítettünk hangfelvételt, rögzítve a különféle alkalmaknak megfelelő beszédváltozatokat és a rituális szöveghez kapcsolódó más aspektusokat (a tudásuk eredete, a beszélésmód, a beszélő személye stb.). A beszélgetéseket előkészítettük, az adatközlőket otthonukban kerestük fel, (mindenkihez előzetes személyes ismeretség is fűzött) megbeszéltük, hogy miért akarjuk lejegyezni a beszédek szövegét – (az indoklás az volt, hogy olyan szokásról van szó, amit sok helyen nem ismernek, és le akarjuk írni) –, mikor kerülhet

sor a beszélgetésre, a pontos rögzítéshez kell a magnetofon stb. Minden hangfelvétel a beszélők otthonában készült. Volt olyan eset is, ahol a beszélő vonakodott, fáradtságra hivatkozott, ilyenkor elhalasztottuk egy későbbi időpontra az újabb találkozást.

A beszélők kikérdezése mellett más, a temetéseken nem beszélő résztvevőkkel olyan magánbeszélgetéseket „provokáltunk”, amelyekkel véleményüket, értékeléseiket nyomoztuk a rituális beszédről.

A TEMETÉS A FALU ÉLETÉBEN

Homoródalmáson az utóbbi tíz évben¹ a temetések száma a következőképpen alakult:

1980: 39; 1981: 21; 1982: 19; 1983: 34; 1984: 35; 1985: 24; 1986: 26; 1987: 24; 1988: 34; 1989: 41.

Az esetenkénti résztvevők száma igen tág határok között mozog: volt olyan temetés, amelyen 150-200-an vettek részt, de olyan is előfordult, hogy a templomba a gyászszertartásra bevonuló férfiak létszáma 776 volt (a lelkész közlése), az asszonyoké is körülbelül ennyi. Természetesen az ilyen határesetek nem általánosíthatók, az átlagos részvétel kb. 200 személy. A legutóbbi temetésen – 1990. július – 250 személy volt hivatalos a torra, rajtuk kívül még 150-en lehettek, akiket nem hívtak.

A temetésen való részvétel lehetséges motivációit később részletezzük.

A halál híre két egymás kiegészítő csatornán kerül be a falu kommunikációs világába. Az elhunyt családtagjainak, rokonságának és szomszédságának informális kommunikációs alkalmain, valamint az egyház formális hírvivő tevékenysége révén. Az elsöre az egyének szemtől szembeni interakcióiban kerül sor (a véletlen utcai találkozások, látogatások stb.).

Az egyház formális hírvivő akciója a harangozás. A valamikor közmegegyezően vagy az egyház belső rendszabályain alapuló harangozás-módból minden, a faluban szocializált felnőtt egyén megállapíthat három dolgot: a) haláleset van a faluban, b) halott neme, c) kb. mikor állt be a halál. Ezeket az információkat a halált jelző harangozásmód, a „szaggatás” közvetíti a templom két harangjával. Ha férfi a halott, akkor nagyharanggal kezdik a harangozást, majd „közbe húzzák” a kicsivel, és a végén a naggyal fejezi be. Az asszonyoknál fordított a sorrend.

Hogy vizsgálatunk tárgyát, a rituális beszédet elhelyezhessük saját kontextusában, szükséges röviden leírni az esemény menetét. Nem egy konkrét eseményt írunk le, hanem azokat az általános szabályokat, amelyek szerint az esemény minden alkalommal megvalósul, tehát az esemény rövid forgatókönyvét.

¹ A tanulmány 1990-ben készült.

Az első nap

A halál beállta után rögtön, ahogy végigfut a hír a szomszédságon, összegyűlnek a szomszédok, a közeli rokonok, a holttestet megmossák és felöltöztetik. A szobában, ahol majd felravatalozzák, a földön elnyújtják a testet egy gyolcslepedőben.

Olyan esetekben, amikor más helységről hozzák haza a halottat (pl. a kórházból), fogadására harangoznak, és a rokonok, szomszédok összegyűlnek „a halottas háznál”.

Megkezdődik a – rendszerint három napos – esemény lebonyolításához szükséges gyakorlati teendők megbeszélése: a más helységeken élő rokonok, családtagok értesítése, a koporsó, a halotti torra szükséges élelmiszerek és ital beszerzésének lehetőségei. Egy rokon bejelenti a lelkésznek és a harangozónak a halálesetet, egy másik megfogadja a szakácsnét.

Ha délelőtt kilenc óráig bejelentik a halottat, akkor még tíz óráig kiszagatják. Tíz és tizenkettő között nem szagatnak, hogy a harangszó ne legyen összetéveszthető a déli harangszóval. Hasonlóképpen este tíz után sem harangoznak a halottnak, mert a harangszó a falu szélein félreértelmezhető a késői órákban (pl. tűzvész).

A halott közeli hozzátartozói, a „keservesek”, nem vehetnek részt közvetlenül a gyakorlati teendők intézésében, az önkéntes segítők (rokonok, szomszédok), végeznek mindent. Első nap csak ezek tartózkodnak a halottas háznál.

Második nap

A halottas ház mozgalmas része a konyha és környéke, ahol a másnapi halotti torra folynak az előkészületek (zöldségtisztítás, laskacsinálás).

Orvost általában nem hívnak a halál tényének megállapítására, az orvostól kapott igazolvánnyal valaki a közeli hozzátartozók közül kiváltja az anyakönyvvezetőtől a halotti bizonyítványt.

A déli harangszóval hozzák a rokon férfiak a koporsót és a szemfödelet, felravatalozzák, a nyújtópadra tett födetlen koporsóba helyezik a halottat, az „első házba” a nagyobb szobába, fejjel az ablak, lábbal az ajtó felé. Padokat helyeznek a ravatal mellé, a szomszédos szobában, vagy ha elég nagy, abba ahol a ravatal van, egy asztalt leterítenek a gyászlepellel, amit az egyháztól hoznak el, amikor a lelkésznek bejelentették a halálesetet. Az asszonyok kosarakban elhozzák a „közös edényt”, a torra szükséges abroszokat, evőeszközöket. A faluban három háznál van közösen vásárolt edénykészlet, amit temetéseken, lakodalmakon, keresztelőkön használnak.

A második nap estéje a virrasztó este. Az évszaktól függően 6–9 óra között gyűlnek össze a halottas háznál a közeli-távol rokonok, szomszédok, ismerősök és az éneklők. Mielőtt a virrasztók gyűlni kezdenének, a keservesek helyet foglalnak a koporsó mellé tett padokon: a halott balján a férfiak, jobbján az asszonyok, az elhunythoz fűződő kapcsolatfokozatok sorrendjé-

ben. A kapcsolat természete, mely a virrasztókat a gyászoló családhoz fűzi, az érkezési sorrendben is tükröződik: „aki közeleink érzi magát az egy kicsit hamarabb megy”, és ha „szótehetsége” van, fogadja többnyire egyszerre, nagyobb (8–10) csoportban érkező éneklőket, akik közül egy idősebb férfi beköszöntő beszédet mond, amire a fogadónak is egy válaszbeszédet kell mondani (ez az első rituális beszélési alkalom). Az éneklők (idős férfiak) helyet foglalnak az asztal mellett, „egy kicsi beszélgetés” után egy gyakorlottabb a magukkal hozott egyházi énekeskönyvből soronként diktálja az énekeket. Az éneklésbe bekapcsolódnak más, az énekeket ismerő és jól éneklő jelenlevők is. A keservek nem énekelnek. Amikor elhangzik, rövid szünetekkel négy-öt ének, akkor „bédadják a jóakaratot”: pálinkát és kenyeret tesznek az asztalra. Ha hely van, akkor a „fiatalembör aki hozza a pálinkát megtöti a poharakot, de legtöbbször úgy van, hogy aki az asztalnál közel ül s jól lát az megtöti”. (B. J.)

Régebben a kenyeret megszelve tették az asztalra s mindenki vágott magának egy szeletet, ma a konyhán előre felszeletelik. Amikor a poharakat megtöltötték, akkor egy idős ember feláll és „béköszönti az asztalt”, majd két pohár pálinka és egy szelet kenyér elfogyasztása után ugyanaz aki beköszöntötte vagy másvalaki (szintén idős férfi), megköszöni a jóakaratot. (Második beszélési alkalom.)

Ezután még elénekelnek két-három éneket, majd elszélednek. Utolsóknak maradnak a „közelebbiek”, akik a családtagokkal közösen megfogalmazzák, és egy írásban gyakorlottabb személynek lediktálják a halott feletti búcsúztatót, amelyet másnap a templomi prédikáció végeztével a szószékből olvas fel a lelkész a gyászszertartáson résztvevő gyülekezetnek.

Ugyancsak visszamaradnak azok a rokonok és szomszédok, akik másnapra gödör ásni és a koporsót szállítani jelentkeznek. Ha nem kerül elég jelentkező, akkor pénzzel fogadnak 4-6 embert. Ezer lej, háromszori étkezés és pálinka a gödörásás jelenlegi díja.

A búcsúztató megírása után elszéled mindenki, csak a családtagok maradnak a gyászháznál.

Harmadik nap

Reggel korán szintén a konyha körül kezdődik a tevékenység: „teszik oda főni a levest”, a gödörásóknak reggelit adnak. A reggeli harangszókor veszik ki a két gyászszáslót a templomból és a rúdra feclsavarva viszik a gyászházhhoz, ahol kibontva kiteszik a két kapuláb mellé.

Az egyházi szertartás általában délután két órakor kezdődik. Előfordulnak olyan esetek, amikor egy nap két temetés is van, ilyenkor az egyik egy órakor, a másik négy órakor kezdődik.

Déli két órakor harangozzák mindkét haranggal a készülőt, utána egy rövidet, ekkor indul a lelkész, és az énekvezér a parókiáról. A résztvevők a gyászháznál gyülekeznek, az asszonyok fekete, a férfiak is a lehetőségek szerint sötét, ünneplő ruhában.

A gyászházhoz érkező lelkészt felállással és kalaplevevéssel fogadják, aki rövid beköszöntőt mond, (időben 3-4 perc). A lelkészi beköszöntőt egy idősebb ember, aki a lelkésszel szemben áll, egy válaszbeszéddel fogadja. (A harmadik rituális beszéd alkalma.) A fogadó beszéd elhangzása után a kántor diktálja az éneket soronként, ezalatt bent a házban 4-6 férfi lezárja a koporsót. (Ha valaki meg akarná rajzolni a temetés érzelmi görbáját, ez a mozzanat lehetne a görbe egyik csúcspontja.)

Az éneklés befejezése után a lelkész és a kántor kimegy az udvarról az utcára és a kaputól olyan távolságra megállnak, hogy mögéjük felsorakozhasson a temetési menet: a gyászkocsi előtt a férfiak, mögötte az asszonyok. Amikor a koporsót és a koszorúkat a gyászkocsin elhelyezték, akkor indul a temetési menet a templom felé, egyházi énekeket énekelve. Ha az elhunyt családja a temetésre megfogadta a helyi fúvószenekart, akkor felváltva szól a gyászzene és az ének a menet élén, a templom majd a temető felé vezető úton. (A templom a falu közepén van, a temető a déli, „alsó” faluvégen. Csak a temetőhöz közel levő falurészeiről nem viszik „fel” a temetőbe a halottat és prédikálja el a háznál a lelkész.)

A két gyászzászlót a koporsó előtt az elhunyt nemétől függően férfiak vagy asszonyok viszik. A templomba a zenészek és a gyászkocsis kivételével mindenki bemegy. A falu főutcáján alszegben és felszegben van egy-egy meghatározott pont (a „Mester dombja”, a „Falu malma”), amelyeket ha elért a templom felé közeledő temetési menet, a harangozó „húzni kezdi” addig, míg a menet bevonul a templomba.

A templomi gyászszerbartást temetési énekek, a prédikáció és a búcsúztató felolvasása jelenti (kb. 30 perc).

A templomból kivonuló gyászmenetben a résztvevők a fentebb leírt sorrendben sorakoznak fel, akik nem szándékoznak elmenni a temetőbe (idősebbek) félreállnak a templomkerítés mellé. A gyászmenetet harangszó kíséri míg leérkezik a temetőig (kb. 15 perc).

A temető kapuján belül a férfiak leveszik a gyászkocsiról a koporsót és rudakon kiviszik a sírgödörhöz. Itt a gödör felett átfektetett rudakra teszik, amíg a leeresztő köteleket a koporsó alatt elhelyezik.

Ha az elhunytak külön búcsúztatót íratnak a kortársai (a fiatalon elhunytaknak szokás iratni a helybeli rigmusfaragóval), amíg azt egy kortárs felolvassa, a koporsó a rudakon marad, majd óvatosan leengedik a két méter mély gödörbe.

Mialatt a gödörásók a koporsót betakarják, a résztvevők az énekvezér diktálása után énekelnek. Az elhantolás végeztével egy idős férfi (többnyire az, aki a lelkész gyászházi beköszöntőjét fogadta, de lehet másvalaki is) mond egy rövid köszönő beszédet a keservek nevében az egyház szolgálóinak (negyedik rituális beszélési alkalom). Ezután a lelkész is mond egy pár mondatos búcsúbeszédet, majd az énekvezérrel együtt elköszönnek. Lassan

a gyülekezet is széledni kezd, a frissen hantolt sírnál utolsóknak a keservesek maradnak.

A temető kapuján kívül két férfi a férfiakat, két asszony az asszonyokat a gyászoló családtól előzetesen kézhez kapott lista alapján, meghívja a torba. A halottas házhoz visszaérkezők beülnek a terített asztalok mellé. Az önkéntes segítők nem vettek részt az egyház szertartáson, ezalatt előkészítették a tort.

Mikor a levest az asztalra teszik, egy idősebb férfi feláll és „békőszönti az asztalt”, majd miután az étkezést befejezték az asztalnál ülők, az előbbi beszélő „megköszöni az asztalt.” Ezután minden asztalnál ülőnek illik felállni, elköszönni a keservesektől és távozni. Csak a gödörösók és a konyhán segítők maradnak, a gödörösóknak külön asztalnál terítenek és bőségesebb ellátásban részesülnek.

A fentiekben a temetés forgatókönyvének rövid vázlatát írtuk le, amely jelent pillanatban érvényes gyakorlat a faluban. „Érvényes”-en azt értjük, hogy a temetés mint több napos, komplex keret-esemény a bemutatott forgatókönyv előírásai szerint valósul meg. Az egyén, aki résztvevő az eseményen, a forgatókönyv szabályozásainak megfelelő szokáscelekvések, sztereotíp viselkedésformák együttesét valósítja meg. E viselkedésmódok az elődöktől örökölt, készen kapott mintaként jelennek meg az egyén horizontján a szocializáció folyamatában.

Résztvevők és távolmaradók

A következő kérdésünk: kik, milyen parancsoknak engedelmeskedve vesznek részt a temetésen?

A temetésen való részvétel motivációinak feltárásánál célszerűnek tűnik megvizsgálunk, hogy a résztvevőket milyen kapcsolatok fűzik az elhunyt-hoz vagy annak a családjához. Azért tételezhető vonatkoztatási pontnak az elhunyt és családja, mert igen gyakori tapasztalatunk, hogy az elhunyt közeli hozzátartozóinak (pl. gyermekeinek) kapcsolatai is működésbe lépnek a temetésen résztvevők létszámának alakulásában. Nem egy esetben olyan résztvevők jelentek meg az eseményen, akiről tudtuk, hogy személyesen soha nem találkoztak az elhunyttal.

A vizsgált környezet fizikai és szociális elrendeződéseiből (a lakosság létszáma, társadalmi kapcsolatok) következik, hogy minden ebben a környezetben szocializált egyén valamilyen kapcsolatban van a társadalmi szintéren jelenlévő másokkal. Az ismerősségtől, ami jelentheti csupán a másik fizikai azonosítását, az első- másod-, és harmadfokú vérségi kapcsolatokig, továbbá a munkahelyi, szakmai, szomszédsági stb. viszonyokig minden egyén egy kapcsolathálóban él, amelyet a társakkal folytatott interakcióba épít ki és tart fenn folyamatosan.

Az érvényes társadalmi szabályozások a kapcsolattípusoktól függően kötelezettségeket rónak az egyénre, e kötelezettségek a szűkebb társadalmi környezet elvárásaiként jelentkeznek az egyéni cselekvésstratégiák elterve-

zésénél. Általános elvárás például, hogy geneológiai, territoriális (szomszédság) és választott kapcsolatokban kötelező a temetésen való részvételével.

Az egyént erős társadalmi szabályozás kényszeríti erre a cselekvésre, amit azonban nem kényszerként él meg, hanem mint egyetlen lehetséges alternatívát. Ez az őt körülvevő társadalom rendje és másoknak is ez akik ebben a világban élnek. Ugyanezt, ugyanígy tudják, ez a magától értetődés az egész forgatókönyv előírta cselekvés-együttesre vonatkozik. Abból, hogy mindenki ugyanígy tudja, következik, hogy előreláthatóak mind a résztvevők, mind az esemény menete (például a halotti torra hivatalos személyek listáját már azelőtt megírják, mielőtt látnák, hogy kik vesznek részt a temetésen).

E közösen birtokolt és használt tudás nélkül, elképzelhetetlen lenne, az esemény folyamatos, zökkenőmentes lebonyolítása.

Nevezük a fenti kapcsolatokról – a résztvevők logikája szerint – természetesen következő jelenlétet az „elkötelezett” résztvevők jelenlétének.

Az elkötelezett egyén csak abban az esetben maradhat távol az eseménytől, ha az elhunytal vagy családjával konfliktusba keveredett, és ez a konfliktus a temetés idején is „él”.

Megfigyelhetjük azonban, hogy egy-egy temetésen az elkötelezetteken kívül igen nagy számban jelennek meg résztvevők – főleg az idősebb nemzedékből – kik irányában nem működött a részvételük iránti elvárás. Ha távol maradnak, abból nem származhat hátrányuk, nem követnek el semmiféle szabályszegést. Az esemény menetében a gyakorlati teendőket, ügyintézéseket mind az elkötelezett résztvevők bonyolítják le. Az el nem kötelezettek nem várnak feladatokat. A jelenlévők két külön kategóriáját szemléletesen tükrözi a torba hívás mozzanata: ekkor különül el, hogy kinek várták el a jelenlétét, és kinek nem. Akinek ott kellett lenni, azt a torba is meg kellett hívni.

Az el nem kötelezettek részvételének indítékait viselkedésük megfigyelésével próbáltuk megérteni.

A temetésre a szóban forgó kategória mindig csoportosan (2-5 személy) gyülekezik, lassú, sétáló lépésekkel, az asszonyok egymásba karolva és társalognak. A szomszédok gyakran előre megbeszélik, hogy mennek-e a temetésre, s ha igen, megegyeznek, hogy együtt fognak indulni. A halottas ház udvarán gyülekező résztvevők kisebb csoportokban (3-6 személy, külön a férfiak, külön az asszonyok) beszélgetnek, amíg a lelkész érkezésére várnak. Mindenütt halk társalgás folyik a legváltozatosabb témákról: egy részük a mindennapok világának rutinjai körül forog – időjárás, gazdálkodás, az asszonyok a ház körüli teendőkről –, de hallani lehet emlékezőket – fogság, katonaság élményeit – éppúgy, mint a legfrissebb rádióhírek tovább beszélését.

A beszélgetések a lelkész megérkezésével félbeszakadnak és szünetelnek, míg az induló temetési menet felsorakozik az utcán és a templom felé

indul. A menet négy-öttagú sorai jórészt az előbbi beszélgető csoportok összetétele szerint szerveződnek, és itt is folytatódhat a társalgás. Általában csak az első öt-nyolc sorban lévő férfiak éneklik a temetési éneket a kántor diktálása után, mások nem.

A templomi szertartás után a temető felé megint alkalom van társalgásra.

Mindvégig visszafogott intonáció, mérsékelt gesztushasználat jellemzi a társalgást, ám a temetőből – a gyülekezéshez hasonló ütemben – hazafelé tartó csoportokban már a mindennapi, megszokott hangerővel és gesztuskísérettel folyik a beszélgetés. Hangsúlyozom, hogy a beszélgetés csak az el nem kötelezettek vonatkozik, a koporsó melletti közeli hozzátartozók sohasem társalognak.

Mi ez az állandó társalgás, miért ismétlődik minden adódó alkalommal? A társalgásnak kitüntetett szerepe van az ember életében. Ezt mondja a társadalomtudós éppúgy, mint az idős földműves házaspár:

„A világ valóságát azáltal tartjuk fenn, hogy jelentős másikkal társal-
gunk. A társadalmi kapcsolatok valóságteremtő ereje közelségük fokától
függ, minél inkább szemtől-szembeni helyzetekben fordulnak elő, és minél
elsődlegesebb jelentőséget tulajdonít neki az egyén.²

„Társalogni kell, a barátok szükségösök, a társaság kell!”

(R. A. Cs. A.)

„Én nem azé mentem soha a társaságba, hogy igyam, mert én nem vótam
nagyivó embör fiatal koromba sem. Hánytam, s olyan beteg vótam,
nyúlottam el. Csak a társaságé mentem, nem lehet visszavonulva élni...”

(R. A.)

A valóság megtartásának legszükségesebb eszköze a beszélgetés. Az em-
berek mindennapi élete olyan mint egy beszélgetőgép kattogása, amely az ember
szubjektív valóságát állandóan garantálja, befolyásolja és újratermeli.³

A beszélgetések egy mindenki által hallgatólagosan elismert és meg-
kérdőjelezetlen valóság előtt zajlanak. Ez az érvényes valóság a háttérben
marad, csak burkoltan jelentkezik a beszélgetésekben, amelyek a valóság-
képre rávetítve nyerik el értelmüket.

2 Alfred Schütz gondolatát idézik Peter Berger–Hansfried Kellner: Valóságfelépítés a házasságban. In: A fenomenológia a társadalomtudományban. Gondolat, Budapest, 1984.

3 Mindkét hivatkozás helye: Peter Berger–Thomas Luckmann: A valóság társadalmi megformálása. Tudásszociológiai tanulmány, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont módszertani kiadványa, 1974. 204., illetve 206.

„Ahhoz, hogy a szubjektív valóság sértetlen maradjon, a beszélgető gépet jól olajozni és állandóan működtetni kell.” (206)

Ilyen olajozási és működtetési alkalom az el nem kötelezett résztvevőknek a megjelenés a temetéseken. Az egyén színre lép a társadalomban, állandóan helyzetben van, interakciókat bonyolít le, szemtől szembe tapasztalja társait, számára ők a »jelentős másikok«, akik előtt az élet zajlik s akik a valóságot naponta megerősítik.

Az eddigi gondolatmenetből következik, hogy: a temetést a résztvevők szempontjából valóságteremtő intézménynek tekinthetjük.

Az esemény azonban mint az intézményesült viselkedésformák összessége nemcsak a résztvevőknek a viselkedését szabályozza, hanem távolmaradókét is. Igen szigorú szabályozások övezik az eseményt: például a halottas ház környékén tilos a hangoskodás; a falu utcáin amikor a temetési menet a templom, majd a temető fele halad, minden távolmaradónak tilos az utcán mutatkozni. Tehát aki távolmaradó az tevékenységeit, ügyes-bajos dolgait úgy intézi, hogy útvonalai az illető idő intervallumban elkerüljék az esetleges találkozást a temetési menettel. Emellett a távolmaradók cselekvéseinek megszervezésébe a legváltózatossabb és legváratlanabb módon léphet be a temetés ténye. Például 1988 őszén a faluban nagy temetés volt (kb. 800 résztvevő), amikor előre tudott dolog volt, hogy az m. t. sz. vezetősége is résztvevő lesz. Voltak távolmaradók, akik a temetés idejét használták fel arra, hogy az m. t. sz. földjén saját hasznukra a burgonya tiltott másodszedését elvégezzék.

A résztvevők létszámát befolyásolja a temetés időpontja is. Ha munkaszüneti napon kerül rá sor, több a résztvevő, mint a munkanapokon.

A RITUÁLIS BESZÉD ÉS AZ ESEMÉNY

A következőkben sorra bemutatjuk a temetés forgatókönyvében már jelzett rituális beszédeseményeket, majd megnézzük, mit jelentenek az esemény menetében.

Minden beszédhelyzet bemutatásánál egy konkrét esetre vonatkozó szöveget mutatok be úgy, ahogy a hangfelvételen rögzítettem a beszélők kikérdezésekor. A folyamatos bemutatást zavarná az egyéni változatok felsorolása.

I. Az első nyilvános beszélési alkalom a virrasztó esti beköszöntő a halottas házhoz, amikor a nagyobb csoportban érkező éneklők közül előzetes egymás-közi megegyezés szerint egy, a beszélésben gyakorlottabb férfi elsőnek lép be az ajtón, és a köszönés után az alábbihoz hasonló szöveget mondja el:

„Adjon Isten, jó estét! Megdöbbsent lélekkel léptük át ennek a gyászház-nak a küszöbét, ahonnan elszóllítatott a halál által egy drága jó édesanya. Kívánunk neki csendes békés pihenést majd a temető birodalmába a földnek hantjai között, s lelke nyerjön üdvösséget a menny honába s az érte fájó

szíveket vigasztalja, őrizze, s oltalmazza több szomorúságtól s magokat s mindnyájukat segítsön meg a ma esti szolgálattételre.” (B. J.)

A gyászháznál már korábban ott levő idősebb férfi – aki lehet rokon vagy szomszéd – végig szemben áll a beszélővel, majd a következő rövid válaszbeszédet mondja:

„Isten hallgassa meg a szép beköszöntőt. Kívánjuk, hogy az elhunyt édesanya pihenése legyen csendes, Isten segítse meg a ma esti szolgálattételre.”

Ezután kezet fognak, először a beszélők, majd a fogadó a többi érkezővel és az éneklők helyet foglalnak a gyászleppellel letakart asztal mellett.

II. A második beszélési alkalom szintén a virrasztó estén a közös ivás és étkezés (két pohár pálinka és egy szelet kenyér) „beköszöntése” és „az asztal megköszöntése”. Példának nézzünk egy asszony ravatalánál elhangzott beszédet:

„Halotti gyülekezet, kedves atyámfiai!

Szomorú alkalomra jöttünk ide, ehhez a házhoz, amidőn ennek a háznak gazdasszonya Mihály Andrásné Sándor Irén életének hatvanegyedik évében elszóllított az élők sorából. Mű eljöttünk, hogy tisztességöt tegyünk ezen az utolsó búcsú estén, virrasztó estén, egy utolsó istenhozzádot mondjunk neki, hogy örökre megpihenjön. Ezért az alkalomért a keserves atyafiak itt étel-italbéli jóakarattal kívánnak nekünk gazdálkodni, ebből s Isten áldásából csekély szolgálatunk után részt fogunk venni.” (P. J.)

A beszélő leül és a jelenlevők – a ravatal körül ülő keservesek és a fennjárók kivételével – elfogyasztják a szelet kenyeret és a két pohár pálinkát. Ezután ugyanaz a férfi, aki a beköszöntőt mondta, vagy ha többen vannak beszélők, akkor egymás közti megegyezés szerint másvalaki, egy rövidebb szöveget mond:

„Megköszönjük a gyászoló családnak a hezzánkvaló szivességöt, kinek az emlékre adták, nyugtassa meg a Jóisten, s ki mit elhasznált adja egészségire, s az éjszakát áldja meg csendes pihenéssel, s a hónapi napra adjon jó felvirjadást.” (B. J.)

A beszélő leül, még elénekelnek 2-3 éneket, majd lassan elszélednek. A koporsó körül ülő gyászolók ezt végigvárják, csak ezután állanak fel a ravatal mellől és kezdik a búcsúztató megszövegezését.

Másnap a halottas háznál a temetésre gyülekező résztvevőknek előkészített padok közül az elsőre az idős férfiak ülnek, akik potenciális beszélők. Ha többen vannak, egymás között megegyezhetnek, előfordult, hogy egyikük mondja a beköszöntő lelkészt fogadó beszédet, a másik a temetőben az egyházi szertartást megköszönő beszédet.

Az érkező lelkészt és kántort fogadó gyülekezet térbeli elhelyezkedésével az egyház szolgálói körül kialakít egy „szent” teret, (kb. 6-8 m²) ide más nem lép be, csak a beszélő, aki 2-3 m-re kilép a mögötte állók közül és a lelkésszel szemben helyezkedik el. Ez a térbeli elrendeződés jelzi, hogy ki fogadja válaszbeszéddel a lelkészi beköszöntőt (3-4 perc).

III. Példa e beszédhelyzetben elhangzó szövegre:

„A Jóisten hallgassa meg a tiszteletős úrnak ezt a szép gyászbeköszöntést. Azt mondja a zsoltár, hogy megáll egyszer minden munkás, mindenkinek egyszer valaki sírt ás! Így történt e háznál is, ennek a háznak gazdája is eltávozott, egy jó munkásembőr itt hagyta családját, itt hagyta szeretteit, itt hagyta szép otthonját s eltávozott a temető birodalmába, oda az örökös otthonba, ahonnan nem tér vissza soha. Kívánom, hogy a Jóisten nyugosztalja meg abba a sírba s abba a koporsóba, lelke találja meg a megérdemölt jutalmat s keservesöknek adjon vigasztalást.

Megérközték a tiszteletős urak es erre a szomorú alkalomra, hozták magokkal a hitnek erejét, kéröm a Jóistent segítse meg a tisztöletős urakat s adjon lelkiert, hogy ezt a gyász-istentisztöletöt végbeviessék.” (R. M.)

A lelkész válasza: „Isten hallgassa meg”, majd egyet-egyet lépnek előre és kezét fognak.

A következő nyilvános beszélés helyszíne a temető. A sírnál a temetési gyülekezet térbeli elhelyezkedése a következő: mivel a temető domborzata kelet felé meredeken lejt, és a halottat fejjel napnyugat felé helyezik (a sír kelet–nyugat irányú), a lelkész mindig a sír napnyugati felén áll meg, kiemelkedve a gyülekezetből. Mellette a kántor és jobbra tőlük 3-4 m-re a beszélő. A keservesek a halott lábai felőli részen állnak meg, a többi jelenlevő a sír körül rendszertelenül szétoszolva.

A koporsó elhantolása után a beszélő enyhén a lelkész felé fordulva, de a gyülekezetnek beszélve elmondja a köszöntő beszédet:

IV. Pl. „Mélyen tisztelt végtisztességtevő gyülekezet!

Mihály Andrásné, Sándor Irént késértük ki ide, ebbe a csendes, békés, nyugalmas temetőbe, ahol a koporsóját az édös anyaföld betakarta, hogy örökre megpihenjön. Az ő élete hatvanegy esztendőre terjedt ezen a földön, amiből kilenc évet a későbbi férjével töltött el, s az ő halála békövetközött egy olyan betegség által, hogy nem lehetett meggyógyítani, csak a halál vót a meggyógyítója. Kívánjuk, hogy az Úristen adjon csendes, békés nyugodalmat ez eltemetett hitvestársnak, édösanyának s a keservesöknek adjon vigasztalást szent lelke által.

A tisztöletős uraknak a keservesök nevében igen szépön megköszönöm, hogy megtették a végtisztességtevét megboldogult atyánkfia koporsója felett, s az Úristen segítse meg, hogy minden szentséges dolgokba elvégezhesék kötelességöket, s az isten éltesse sokáig.” (P. J.)

A fent bemutatott beszélési alkalmak az esemény menetében minden esetben megvalósulnak. Legalábbis a tanulmány megírásának időpontjáig nem fordult elő az utóbbi harmincegy évben (a lelkipásztor közlése) olyan eset, hogy elmaradtak volna.

Az alább következő két beszédhelyzet a halotti toron szintén ilyen rendszeresen megvalósuló jelenség volt, kb. a hetvenes évek közepéig, ma azonban gyakran elmaradozik. (A kérdésre még visszatérek.)

A gyászházhoz visszaérkezők, miután helyet foglaltak az asztaloknál, egy idősebb férfi, aki nem kötelezően az eddig beszélő, feláll, és „hangot csinál”, ha szükséges (a hangcsinálás egy tányér vagy pohár „megkocogtatása” egy evőeszközzel a figyelem felkeltésére), majd egy rövid beszédet mond.

V. Példa az elhangzó beszédre:

„Mélyen tisztelt gyülekezet, ha meghallgatnak, egy pár szót mondanék, hogy miért seröglöttünk esze ehhez a tisztas házhoz. Sajnos, egy szomorú alkalom vezérelt esze minket, mert mind ahogy a költő mondja »hiányzik valaki közülünk«, hiányzik egy hitvestárs, akit elkésértünk temető birodalmába, abba az örökös otthonába, abba a titokzatosságba, ahonnan nem tér vissza már soha.

Itt a gyászoló család megköszöni önöknek, hogy nem sajnálva fáradtságot, eljöttek, talán osztoztak a fájdalomban, talán részvételt voltak, ezért a gyászoló család most itt étel-italbéli jóakarattal fog gazdálkodni. Ebből s Isten áldásából, a gyászoló család jóakaratából tessenek részt venni.” (R. M.)

Ezután következik a közös étkezés, amelynek befejezésével az előbbi elbeszélő, vagy ha többen vannak, megegyeznek egymás között: „felköszöntöm, de te osztán köszönd meg”, „essze szoktak beszélgetni” (B. J.) és valaki megköszöni a torba hívást Pl.:

„Megköszönjük a gyászoló családnak a bőséges ellátást, aki emlékire adták, annak kívánunk csendes nyugodalmat, s gyászoló családnak Isten akaratában megnyugvást. A Jóisten pótolja ki reánk való költésököt, ki mit elhasznált, adja egészségire, a hónapi napra adjon jó felvirradást, jóéjszakát kívánok. (B. J)

Eddig tartott a temetésen elhangzó nyilvános beszédesemények szövegeinek bemutatása.

Könnyen észrevehető, hogy e szövegeknek tartalmi és szerkezeti elemei között átfedések, hasonlóságok, párhuzamosságok vannak. Kiemelve e közös elemeket, közelebb jutunk e beszédek jelentéseinek megfjtéséhez. Ezek megértéséhez a következő fontosabb jelzéseket emeljük ki:

– Ismétlődnek az esemény egészére vonatkozó szövegrészek: pl. „szomorú alkalomra jöttünk ide”, „elszólított az élők sorából”, „így történt ez háznál is”, „az ő halála békövetközött”.

– A jelenlevők viszonyulását tükröző szövegrészek az elhunythoz és családjához: „mü eljöttünk, hogy tisztösségöt tegyünk”, „megköszönöm a gyászoló családnak a jóakaratot”, „kívánom, hogy a Jóisten nyugosztalja”, „adjon csendes, békés nyugodalmat”, „a keservesöknek vigasztalást”.

– Az esemény menetében pillanatnyi helyzetre reflektáló szövegrészeket: „ezért az alkalomért... kívánnak gazdálkodni”, „megérköztek a tiszteletös urak”, „megköszönöm, hogy megtették a végtisztösség tételt”.

– Az esemény következő mozzanatára utaló részeket: „csekély szolgálatunk után részt fogunk venni”, „ezt a gyász istentisztötletöt végbevihessék”, „a gyászoló család jóakaratából tessenek részt venni”.

A fentiekből több következtetés is levonható. Először is, a rituális beszélés az esemény folyamatában az egyes szakaszok lezárása, elhatárolása a nyelv és gesztuskészlet segítségével megvalósítható beszédcselekvés. Tömören összegzi az esemény megvalósult mozzanatait, előrejelzi, beintja a következő pillanatokban megvalósuló cselekvéseket. Ugyanakkor egy pillanatnyi helyzet nyelvi objektivációja, amely nem köznapi, hanem az esemény hangulatának megfelelően szertartásos, ünnepi nyelven felépített objektiváció. Mintája, formája előre elkészített, a beszélő tudása, tapasztalata szerint tölti ki.

Az esemény résztvevőinek helyzetéből következően a beszélésről való tudásnak legalább két pólusát lehet elkülöníteni: a beszélők tudása a beszélésről és a nem beszélő résztvevők tudása a beszélésről.

Ezt utóbbiak tudják – feltételezve, hogy az illető környezetben szocializált felnőtt egyének – mikor fog az esemény menetében elhangzani nyilvános beszéd s azt is, hogy körülbelül mit fog mondani a beszélő. Számukra egy jelzés a beszéd, jelzi, hogy a következő pillanatban mi következik. A résztvevők cselekvéseit szabályozó jelzés.

Az a résztvevő, aki potenciális beszélő, nem csak azt tudja, hogy mit kell mondani, hanem azt is tudja, hogyan kell beszélni.

A következőkben a beszélőt és tudását állítjuk figyelmünk központjába.

A BESZÉLŐ ÉS A BESZÉLÉS

A beszélő minden esetben férfi, soha nem fordul elő, hogy asszonyok beszélnek. A beszélés a férfiak, mégpedig az idősebb férfiak tiszte: „Általában mind az öregebbek vállalkoznak, mert ugye, azt mondjuk, hogy az idősebbet illeti a szó s a beszéd” (B. J.). Mint kivételes esetet számon tartják, hogy egy cigánytemetésen, ahol nem volt idősebb gyakorlott beszélő, egy fiatalember önkéntesen vállalta a beszélő szerepet és igen jól meg is oldotta. Ugyanez a beszélő nem beszélhet olyan temetésen, ahol idősebb beszélők is jelen vannak.

Ma a faluban 12 beszélő van (névsorokat lásd a függelékben), akik közül mindig valaki, de legtöbbször többen is részt vesznek egy-egy temetésen. A beszélők névsorát többszöri kikérdezés után állítottuk össze.

Mivel a beszélést társadalmi jóváhagyás övezi, a beszélő szerep presztízst is jelent. Azért fordult elő a forgatókönyven többször említett helyzet, amikor a beszélők egymás között megegyeznek, hogy ki, hol fog beszélni.

„Például, ha ott vagyunk hárman es, különösen Gyulával ha ott vagyunk, már nem egyszer vót, hogy (megegyeztek - O.S.): né, akkor te állasz elé, vaj én mondom, te itt mondod el (a háznál), s én elmondom a temetőbe. Ennyit amikor leülünk (a gyászháznál a lelkész érkezése előtt) egymás között megegyezünk.” (R. M.)

A presztízsz mellett azonban a beszélés feladatot is jelent, van, akinek már nincs szüksége presztízsz növelésére (például elismerten jó beszélő),

szívesen másnak engedi át a beszélés lehetőségét. Ez az átengedés proxemikai jelekkel is kifejezhető:

„... van eset rea, hogy egyet kiszemelnek s a másik kettő visszahúzódik, hogy Ő ne számítson senkire, hogy Ő fogadja (a lelkészt)”. (B. J.)

A másik véglet az, amikor a beszélők közül egyvalaki magának követeli a beszélés jogát:

„...nem mindenki tüzel, hogy Ő (beszéljen), van olyan es, amelyik... például B. komám, Ő már úgy vót, hogy: én mondom most!” (R. A.)

Általában, ha többen vannak, a megegyezés egy kölcsönös, (gyakran ál-) udvariaskodás. (A temetési rituális beszéléssel rokon helyzet a templomi rituális beszéd.) Minden vasárnap az istentisztelet befejezéseként, amikor a lelkész kiindul a templomból, az ajtón belül megáll, és mond egy rövid köszöntőt. A férfiak, amíg a lelkész az ajtóig ér, a padokból szintén az ajtó felé sorakoznak. A jelenlévő beszélők között többször megfigyelhető egy diszkrét versengés: ki kerül előre a sorban, hogy a lelkéssel szemben elfoglalja a „beszélő helyét”.

A beszélők szociális helyzetéről megállapítható, hogy a falu társadalmának „középrétegeiből” kerülnek ki. Senki sem emlékszik olyan esetre, amikor a beszélő a falu értelmisége, hivatalnokai, vagy elesettjei közül került volna ki. Az egyén szilárd közösségi pozíciót kell birtokoljon ahhoz, hogy potenciális beszélő lehessen.

A BESZÉLŐ TUDÁSÁNAK EREDETE

Rákérdezve a beszélők tudásának eredetére, mindenki a nála idősebb, már elhalt beszélőktől hallottakra hivatkozik, akiktől tanult. „Hallás után szedegettem vót essze, s osztán apránként mondogatni kezdtem s osztán úgy szaporodott”, „hallogattam s megjegyeztem” – mondják a megkérdezettek.

A beszélés indítékai között is vannak különbségek:

„Ugye, érztem, a korral, hogy mahónap sor kerülhet arra, hogy belékerülök (a potenciális beszélők sorába - O.S.). Osztán ugye, vótam többször szószóló így lakodalmakba, s arra gondoltam, hogy ha a szükség megkívánja békőszönteni a halottas házhoz, hát mért ne. Osztán így lassanként...” (B. J.)

„Neköm így jó örökké, én így szólhatnám, én így beszélhetném, valóságos akaratom, vágyam neköm, mert ha ez nem vóna, akkor én nem tudnék beszélgetni. Ez valóságos vágyam neköm, megteremtette az Isten bennem, hogy olyan szókimondó vágyam van, hogy nyilvánosságra akarom hozni, s az jó es töllem ilyen esetökbe.” (P. J.)

Egyik felől a külső világ szükségszerűségeként fogják fel a beszélést, másfelől mély személyes vágyak, amelyek egybeesnek a közösségi elvárásokkal.

Nem találtam senkit, aki ezeket a hallásból megismert szövegeket írott formában is rögzítette volna.

„Úgyhogy ez külön leírva nincsen neköm sincs s másnak sincs, mert aki íratlan nem tudja elmondani, vaj nem tud, az elé sem áll.” (S. M.)

A memóriában tárolt szövegrepertoárból válogatja, szerkeszti meg a beszélő az alkalomnak megfelelő változatokat.

A beszélni tudás megtanulására bőséges időt biztosít a társadalom. Az egyén, amíg a beszélő-korba jut, igen nagyszámú temetésen vehet részt, ahol megfigyelheti, rögzítheti, értékelheti az elhangzott beszédeket.

A beszélők között ha szigorú hierarchiáról nem is, de megkülönböztetésekről beszélhetünk: „Nálamnál vannak jobb szónokok es, mint például Sándor Mózes” – mondja az egyik adatközlő.

A rég elhunyt, jó beszélőkre sokáig emlékeznek:

„Ő beszélt a legtöbbet, mikor ott vót a temetésön, akkor más nem kellett hogy beszéljen. Osztán Ő még kibővítette, idézött a bibliából es, belé foglalta a beszédibe.” (B. J.)

„Papp János, Veres Laji, s a vén Kenyeres Ferenc, ugye azok mind nagy beszélők vótak, azok mondogatták előttem, Bence József, nyugogyék csendesen, az osztán ugyan nagy mondó vót, azok osztán fenebb mentek, mert konfirmációkor, esperes fogadáskor, ugye akkor es vótak beszédők.” (R. M.)

De nemcsak az idősebbektől tanul a beszélő, hanem beszélő társai szövegeit is megfigyelheti: „Osztán, ugye az embör még egyik a másén es tanól, hogy mondtam, vaj te hogy mondtad.” (B. J.)

Amit mond a beszélő, annak az eseményhez szorosan kapcsolódó aktualitása kell legyen: „örökké nem egyformán kezdöm a beszédömöt én sem, az alkalom megmutassa”; „minden esetre minden halottnál, hogy mennyi üdős vót, vagy milyen vót, vagy ki vót az embör, asszerint vesszük fel a tárgyat, a témát”. (P. J.)

Felelősséggel és kockázattal jár a beszélés, aki téved, azt hosszú időre megbélyegezheti a hallgatóság. (például egy toron egy kezdő beszélő a következő szövegrészt mondta: „... a Jóisten adjon a holtaknak vigasztalást, s az élőknek nyugodalmat”. A beszélő szomszédja rögtön replikázott: „Jó van István, leülhetsz”. Az eset közel három évtizede történt, de ma is felelmegetik. Az illetőből nem is lett beszélő ember soha.

A beszélés vállalása „meggondolkoztató dolog, igaz, mert ugye sokan hallják s csak egy szót vétsön el az embör, ugye, vagy nem jól mondja, azt már mindenki észreveszi.” (B. J.)

Leírni ahogyan kell beszélni, a külső megfigyelőnek igen nehéz feladat. Bármilyen éles a szeme és „beleérző” az okfejtése, a beszéd mint teljesítmény és megvalósítás pragmatikus szabályairól kevesebbet tud mondani, mint egy gyakorló beszélő. A kutatónak munkája e szakaszában az a gondja, hogy megtalálja az adatközlőt, aki ezeket a szabályokat meg is tudja fogalmazni. Tapasztalatom szerint e feladatra nem mindenki alkalmas, a gyakorlott beszélők közül sem. A következőkben egy beszélő embernek (Rigó

Mihály, sz. 1907) a beszélés-módról való tudását mutatom be a magnósza-
lagra rögzített hangfelvételtől. (A kérdezőt az adatközlővel folytatott beszél-
getésen egy szerencsés véletlen segítette: a beszélgetőpartnerem érdeklődé-
semet hallgatólagosan úgy értelmezte, hogy én azért szeretnék minél többet
megtudni a beszélésről, mert majd magam is beszélni szeretnék a temetésen.
Erre a félreértésre csak akkor jöttem rá, mikor a beszélgetésünk végén
megkért, hogy próbáljak az általa elmondott szabályok szerint egy szöveget
elmondani.)

A szükséges figyelem összpontosítás feltételezi, hogy:

„az embör mikor úgy akar, hogy felálljon a közönség elejibe, akkor ne
láss meg senkit a papon kívül, a papot nezzed, de a többit ne, ha ezören vannak,
akkor sem! Ha nézőgetni kezdesz, a közönség szeméibe, akkor megállasz! S
nyuguttan! Nem kell hogy jaj hamar (sietni) nem kerget senki! Béfejeződ
nyuguttan, s ha mondjuk vajegy szó nem es pászol úgy, ahogy kéne, ha
nyugutság van, akkor kapsz helyibe mást, de ha idegösködöl, s pontosan csak
azt akarod (mondani) ami mintha le vóna írva vers formába, akkor nehéz. Nem
szabad megijedni, ha egyik szót nem kapod meg olyan hamar, egy másik szóval
kell egy kicsit egészíteni. Úgyhogy a nyugutság a legfőbb.

Jobb egy kicsi rövid mint, hogy sokat mondjál. Rövidön! Nem baj, ha
három szó es csak ne kelljen megismétölni, újrakezdeni. Ha újrakeződ, meg
vagy állva.

Az embör, aki fel akar állni, egy kicsit magába készül, hogy csak
eccer-kéccör sikerüljön röviddel már sokkal könnyebb harmadikszor, de
mondom csak nyugodtság! Ha kapkodni kell a szók után, akkor abba kell
jájni, hogy két-három szóval béfejezni...

Úgye, olyan helyt ahol eltávozott egy fiatal édesanya, jöni kell (a
beszédnek), hogy egymás után mennyen... még azt mondom, hogy ilyen
helyt a legrövidebben bé kell fejezni, attól függ, hogy az idegrendszered
milyen es. Például Kusztoránitt, mikor odáig elmondtam, hogy: jó édőanya,
kire még nagy szükség lett vóna, (az elhunyt fiatal édesanya volt) úgy
kezdték ordítani ott hátul, hogy így (mutatja) nezett a pap, hogy valahogy
fejezzem bé. Úgy felfutott valami (a torka felé int), így nezett a pap, még a
szemivel es intött, hogy valahogy fejezzem bé!

Az ilyensmikkel számolni kell, osztán béfejeztem én, nem mondtam el
mindent, amit kellett vóna...

Úgyhogy egy kicsit erősnek kell lenni, ha egy olyan érzékenyebb vagy
felfut a torkodba, s akkor meg kell állni. Csak, mondom, nezni senkire sem
kell a papon kívül. Ha a népnek a szeme közü kezdesz nezni, vége.

A pappal, pedig avval szembenezhetsz, mert az olyan őszinte, hogy ha
tudna, segítene szavakkal, úgye, úgy néz szembe veled. De másra nem kell
nézni...

Ezt osztán, valahogy nem úgy kell mondani, mind a versöt. Nem mind
a versöt, úgye olyan megnyomott szókkal kell kiemelni, megnyomni a szót.

Nemcsak úgy egymás után mind a versöt, inkább még szusszanni es egyet-egyét. Nem kell sietni, ez a legfontosabb. Inkább legyen rövid, csak legyen olyan értelmes egy kicsit.

Ez most nem azt jelöenti, hogy minden olyan cakkra (pontosan) legyen, mikor már kéccör-háromszor elmondod, akkor már te es fogsz szavakat kapni, már ragad hezza valami. Ha egy olyan alkalmas szót kapsz azt még hezza lehet tenni, mert ugye, ha mű elmenyünk a temetésre, azt mű elészedjük, de másakra, harmadikra már nem jó, ki tudja milyen lesz egymás után; mindegyiköt le kell szűrni. Mű meg es pótoljuk osztán.

Úgy vóna szép, hogy minden szó pászoljon az alkalomhoz. Arról a trágyról, mind ahogy szokták mondani, arról a tárgyról, hogy pászoljon a szó. Ahol nem pászol, oda még kitalálsz valamit, egy odavágó szavat, me ugyes van, hogy nem tudod eppen, hogy rimöljön egymás után, arra kell erősen ügyelni, hogy egy kicsit találjon. Például: munkás kezek szorgalma már véget ért, fáradt testöd örök nyugalomra tért.

Két sor, egyik hozza a másik értelmét.

Nem baj, ha ezek a szavak... ha például, amit elmondtál a háznál abból a temetőbe vajegy belésik, csak ne eppen azon a sablonon mennyen, egy kicsit másképpen. Még az es jelönt valamit.”

A beszélő a következőképpen értékeli saját teljesítményét:

„A tiszteletös úr sem várja, hogy sokat mondj, mert ő annyit elmond, hogy az elég. Akármit mondj, úgysem tudunk olyant mondani mind az övék. Úgysem tudunk olyant mondani, mint ő.

De a miénk ez az egyszerű mondat ugyes megvet (mérhető a lelkészéhez). Ugye, mű csak egyszerűen mondjuk... mert ugye, mű kicsi embörök vagyunk a tanólt emberek között... ilyen szavakon ki tudjuk fejezni.”

A beszélő emberek névsora (1990):

Baczó Zsigmond, Benczö József, Benczö Gyula, Bencze Mózes, Bodor Sándor, Csáka Albert, Kenyeres Gyula, Pálfi Albert, Rigó Mihály, Sándor Mózes, Sós Mihály, Sorbán György.

Adatközlők:

(B. J.) – Benczö József (sz. 1914)

(P. J.) – Papp János (1893–1981)

(R. A.) – Rigó András (1903–1985)

(R. A. Cs. A.) – Rigó Andrásné, Csíki Anikó (sz. 1909)

(R. M.) – Rigó Mihály (sz. 1907)

(S. M.) – Sándor Mózes (sz. 1914)

Itt mondok köszönetet Benczö Dénes (sz. 1929) humoródalmási unitárius lelkésznek, aki a gyászszertartás részmozzanatainak időbeni pontosításánál volt segítségemre.

A KÖTET ÍRÁSAINAK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYEI

- „Olyan törvényöket csinálunk, hogy nekünk jó legyen...”
Korunk 1991.6.
Ember és föld a Székelyföldön.
Ökotáj 1998.18-19.
Gazdálkodásmód és életvitel.
Korunk 1994.6.
Homoródalmás, Karácsonfalva, Oklánd, Homoródújfalva:
MTA Politikai Tudományok Intézete. Etnoregionális Kutatóközpont.
Munkafüzetek 81. Budapest, 2001.
Gazdálkodás és társadalmi kapcsolatok egy Kishomoród menti családban.
REGIO 1995. 1-2 sz.
„A mi munkánknak kicsi az értéke”
Magyar Szemle 1999 április.
A Kishomoród menti települések háztartásközi kapcsolatairól.
Társadalmi Szemle 1998. 5 sz.
A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után.
Székelyföld 1997. 1 sz.
A fiatfalvi földhasználat 2003-ban
Székelyföld 2003. 10 sz.
Egy falu és a kivándorlás.
REGIO 1991. 4 sz.
„Mindennap friss kenyér...”
Magyar Szemle. 1993 március
Egy székely falu vendégmunkás-potenciálja. Jönnek? Mennek? Maradnak?
MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport
Évkönyve - 1993,(Sorozatszerkesztő: Sik Endre) Budapest 1994..
Két székely falu vendégmunkás-potenciálja Menni vagy maradni.
Kedvezménytörvény és migrációs várakozások. (Sorozatszerkesztő:
Sik Endre) Budapest 2003.
Vendégmunkások utazási formái Hargita megyéből Magyarországra.
Migráció és politika MTA Politikai Tudományok Intézete. Nemzetközi
Migráció Kutatócsoport Évkönyve - 1996, (Sorozatszerkesztő:Sik Endre).
Budapest 1997.
Egy székely falu népmozgalma a II. világháború után.
REGIO 1999. 3-4 sz.
Cigányok és magyarok egy székely faluban.
Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata.
1997. 6 sz.

Történeti hagyomány és lokális identitás Székelyzsomboron.
Kisebbségkutatás. 11. Évf. 2002. 2 sz.
Harag-események.
Antropológiai Műhely 1997. 2. (10.)
Rituális beszéd a homoródalmási temetésen.
Néprajzi Látóhatár. 1996. 3-4 sz.